

ISSN 2521-6333

*Volume 8
Number 2*

2024

Journal of Baku Engineering University

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number-1. June, Number-2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Editor-in-chief

Seyran Gayibov

Co - Editors

Tarana Hacıyeva

Editorial board

<i>Ahmed Sami Elaydy (Ain Shams University, Egypt)</i>	<i>M.Bahaddin Ajat (Kırıkkale University, Turkey)</i>
<i>Aida Gasimova (Baku State University, Azerbaijan)</i>	<i>Minakhanim Tekleli (Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan)</i>
<i>Atraba Gul (Azerbaijan, Baku Engineering University)</i>	<i>Narmina Aliyeva (Baku Engineering University, Azerbaijan)</i>
<i>Elman Guliyev (Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan)</i>	<i>Nazim Muradov (European University of Lefke KKTC)</i>
<i>Emin Agayev (Baku Engineering University, Azerbaijan)</i>	<i>Nesrin Bayraktar Erten (Hacettepe University, Turkey)</i>
<i>Gonul Reyhanoglu (Hatay Mustafa Kemal University, Turkey)</i>	<i>Nizami Jafarov (Baku State University, Azerbaijan)</i>
<i>Isa Habibbeyli (National Academy of Science, Azerbaijan)</i>	<i>Nurgul Moldaliyeva (Ardahan University, Turkey)</i>
<i>Islam Huseynov (Academy of the State Customs Committee, Azerbaijan)</i>	<i>Pirali Aliyev (Baku Slavic University, Azerbaijan)</i>
<i>Jasarat Valehov (Azerbaijan, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)</i>	<i>Rahmatullah Barakayev (National Academy of Science, Uzbekistan)</i>
<i>Kamala Yusifova (Baku Engineering University, Azerbaijan)</i>	<i>Reyhan Habibbayli (Baku State University, Azerbaijan)</i>
<i>Keldibek Koylubayev (National Academy of Science, Kyrgyzstan)</i>	<i>Ruslan Abdullayev (Azerbaijan State Oil and Industry University, Azerbaijan)</i>
<i>Konul Abasli (Sumqayıt State University, Azerbaijan)</i>	<i>Siddika Dilek Yalchin Chelik (Hacettepe University, Turkey)</i>
<i>Maharram Gasimli (National Academy of Science, Azerbaijan)</i>	<i>Yavuz Akpınar (Ege University, Turkey)</i>
<i>Mahmud Allahmanli (Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan)</i>	<i>Zabite Teymurlu (Baku Engineering University, Azerbaijan)</i>

Executive Editors

Shafag Alizade

Assistant Editors

Narmin Ibrahimova

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University
AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan
Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2024. Volume 8, Number 2

CONTENTS

BİRLİK-BƏRABƏRLİK ŞAİRİ MƏHTİMQULU FƏRAQİNİN AZƏRBAYCANDA TƏDQIQI <i>Minaxanım Nuriyeva Təkləli</i>	67
NARRATIVE AND RHETORIC IN GULRUKH ALIBAYLI'S ENVIRONMENTAL DISCOURSE: LITERARY PERSPECTIVES ON THE CASPIAN SEA'S ECOLOGICAL CHALLENGES <i>Sevda Huseynova</i>	75
AKMEOLOJİ SƏRİŞTƏNİN TARİX MÜƏLLİMİ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Həsənova Ülkər</i>	80
BRIDGING CULTURES: THE ROLE OF LITERATURE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING <i>Nigar Orujova, Tamara Atakishiyeva</i>	86
KREOL DİLLƏRİN ÜÇ MƏRHƏLƏLİ TƏKAMÜL PROSESİNİN HİBRİD DİLLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜNƏ TƏSİRİNƏ DAİR FƏRQLİ LİŦQVİSTİK YANAŞMALARIN TƏHLİLİ <i>Aysel Soltanova</i>	93
ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ROMANINDA SOSİAL İZOLYASIYA VƏ ÖZÜNƏQAPANMA <i>Fəxryyə İsayeva</i>	105
NON-VERBAL COMMUNICATION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE <i>Aysel Mamedova, Shahana Musayeva</i>	112
İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLJİ VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>Nərgiz Musayeva</i>	118
ŞAGİRDŁƏRDƏ ESTETİK ZÖVQÜN TƏRBİYƏVİ PROBLEMLƏRİ <i>Ağayeva E.A</i>	125

UOT:8219(091)

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4002>

BİRLİK-BƏRABƏRLİK ŞAİRİ MƏHTİMQULU FƏRAQİNİN AZƏRBAYCANDA TƏDQİQİ

Prof. Minaxanım NURİYEVA TƏKLƏLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

proftomris@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4985-8134>

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<i>Məqalənin tarixi</i> Göndərildi: 2024-09-27 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2024-11-29 Qəbul edildi: 2024-12-02 Onlayn mövcuddur	Məqalədə Türk Dünyasının orta q mədəniyyət tarixinin böyük simalarından olan Türkmən xalqının böyük oğlu Məhtimqulu Fəraqi (1724-1807) irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi tarixi araşdırılır. Respublikamızda 20-ci əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq Əmin Abid, Salman Mümtaz tərəfindən aparılan tədqiqatlar sonrakı dövrlərdə ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilov, Əbülfəz Quliyev, Ramiz Əsgər, İsa Həbibbəyli, Əli Şamil, İsmayıl Vəliyev tərəfindən davam etdirilmiş, Füzə Əhmədova, Elmira Məmmədova, İsmixan Osmanlı kimi şərqşünas alimlərimiz hələ sağlığında öz ədəbi məktəbini yaratmış görkəmli bir sənətkar olan Məhtimqulu Fəraqi şeirlərinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsi problemləri ilə məşğul olmuşlar. Alınan nəticələr əsasında inamla deyə bilərik ki, Türk Dünyası klassiklərinin öyrənilmə təcrübəsi orta q türk dilinin, orta q əlifbamızın əsasında dayanacaq, nəhayət, orta q tariximizin yazılmasına şərait yaradacaqdır.

ИЗУЧЕНИЕ ПОЭТА ЕДИНСТВА-РАВЕНСТВА МАХТИМГУЛУ ФАРАКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история изучения в Азербайджане наследия Махтимгулу Фараки (1724-1807), старшего сына туркменского народа, одного из крупнейших деятелей общей культурной истории тюркского мира. Исследования, проводимые Амином Абидом, Салманом Мумтазом в нашей республике начиная с XX века, продолжили литературоведы Панах Халилов, Абульфаз Гулиев, Рамиз Аскер, Иса Габиббейли, Али Шамиль, Исмаил Велиев, а наши ученые-востоковеды, такие как Фуруза Ахмедова, Эльмира Мамедова, Исмихан Османлы, занимались проблемами распространения и изучения в Азербайджане стихов Махтимгулу Фараки - выдающегося художника, создавшего при жизни свою литературную школу. Основываясь на полученных результатах, мы можем с уверенностью сказать, что опыт изучения классиков тюркского мира станет основой нашего общего турецкого языка, нашего общего алфавита и, наконец, создаст условия для написания нашей общей истории.

Ключевые слова: нравственные ценности, Махтимгулу Фараки, тюркские народы, туркмены.

STUDY OF UNITY-EQUALITY POET MAHTIMGULU FARAGI IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

The article examines the history of the study of the legacy of Mahtimgulu Faraqi (1724-1807), the eldest son of the Turkmen people, who is one of the great figures of the common cultural history of the Turkic world, in Azerbaijan. The researches conducted by Amin Abid and Salman Mumtaz in our republic starting from the 20th century were continued by literary critics Panah Khalilov, Abulfaz Guliyev, Ramiz Asker, Isa Habibbayli, Ali Shamil, Ismayil Valiyev. Our orientalist scholars such as Furuza Ahmadova, Elmira Mammadova, Ismikhan Osmanli have been engaged in the problems of spreading and studying the poems of Mahtimgulu Faraqi, an outstanding artist who

created his own literary school in his lifetime, in Azerbaijan. Based on the obtained results, we can confidently say that the experience of studying the classics of the Turkish World will be the basis of our common Turkish language, our common alphabet, and finally, it will create conditions for writing our common history.

Key words: spiritual values, Mahtimqulu Faraqi, Turkic peoples, Turkmen

Türk xalqlarının mədəniyyət tarixi sahəsində əldə edilmiş zəngin təcrübəsi bir daha göstərir ki, milli-mənəvi dəyərlərin qazanılmasında, malik olduğumuz ən qiymətli sərvətimiz olan orta q mirasın yaradılmasında, qorunub mühafizə edilməsində mühüm şəxsiyyətlərin – şairlərin, fikir –düşüncə adamlarının rolu böyüktür. Əgər Türk xalqları mədəniyyəti zəngindir, ədəbiyyatı zəngindir deyə biliriksə bunu Məhtimqulu, Əlişir Nəvai, Füzuli, Dədə Ömər Rövşəni, Mövlanə, Abay, Şinasi, Namik Kemal, Səməd Vurğun, Çingiz Aytmatov kimi sənət koruifeylərimizə görə demək mümkün olur.

Qədim tarix boyu Türk xalqlarının həyatı çeşidli, bəzən xalqların varlığını təhlükə altına alan müharibələrlə, münaqişələrlə, təcavüzlərlə rastlaşmışdır. Ancaq xalqlarımızın dərin kökləri, bir-birinə mənəvi bağlılığı onları bütün bu mərhələlərdən, imtahanlardan, sınaqlardan çıxarmış və bugünkü günlərə gətirib ulaşırmışdır. Biz öz tarixi keçmişimizlə, milli köklərimizlə, mənəvi dəyərlərimizlə, milli- mənəvi ənənələrimizlə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik deyən ulu öndər Heydər Əliyev: Çoxəsrlik tariximizdə xalqlarımızı yaşadan, qoruyan və bugünkü günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri, ola bilər ki, ən əsası, bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli, şairlərimiz, yazıçılarımızdır. Müstəqil olmayan dövrdə bizi bir xalq kimi saxlayan, milli mənsubiy- yətimizi qoruyan tariximiz, mədəniyyətimiz, ana dilimiz, milli musiqimiz, ədəbiyyatımız olub” (4, s.7). Bu sahədə birliyin və qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün çox gözəl imkanlar var, deyə qeyd edən rəhbər nə qədər haqlıdır: Zəngin və qədim mədəni irsə malik türk xalqları 20-ci əsrin sonlarından başlayaraq, ilk növbədə daha çox mədəni köprüləri bərpa etməyə təşəb- büs göstərdilər. Dünənə kimi sovet imperiyasındakı Türk ulusları hazırda öz milli ənənələrinə sadıq qalmaqla öz milli dəyərlərimiz üzərində azad və suveren dövlətini quraraq mədəni iqtisadi islahatlara girişmiş, demokratik ölkələrin təcrübələrindən istifadə etməklə öz milli-əxlaqi dəyərlərinə, tarixinə sahib çıxır, bir sözlə, milli azadlığın xalqlarımıza bəxş etdiyi töhfələr göz önündədir. Uluslararası Türk Kültürü Təşkilatının bu ili “Məhtimqulu ili” elan etməsi buna sübutdur.

Türk Dünyası yazıçılarının III qurultayındakı nitqində (1996 il, 6 noyabr) ulu öndər Heydər Əliyev bunları demişdi: Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə yaşadanlar, zənginləşdirənlər, inkişaf etdirənlər şairləri- miz, yazıçılarımız olmuşdur. Biz adətən böyük tariximiz haqqında, xalqlarımızın böyük mədə- niyyəti barədə danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edir, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək, eyni zamanda öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik. Qədim dövrlərdə "Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Koroğlu" dastanları, bütün türk xalqlarının hamısına mənsub olan dahi şairlərimiz, yazıçılarımız – Nizami, Yunus Əmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhtimqulu, Abay və digərləri xalq- larımızın tarixini, mənəvi dəyərlərini əks etdirən, xalqlarımızı dünyada tanıdan ölməz əsərlər ya- ratmışlar və bunlar nəsillərdən- nəsillərə xalqlarımızı özünə məxsus milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən, ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, Vətənə sədaqət hisslərini daim gücləndirmişdir. Bunlar bizim keçmiş, uzaq tariximizdir... (4, s.7)

Türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, türkmən ədəbi dilinin yaradıcısı Məhtimqulu Fəraqi 1724-cü ildə Kopetdağın ətəyində, Ətrak çayının hövzəsində yerləşən Hacı Qovşan kəndində anadan olmuşdur.

Məhtimqulunun yaşadığı dövr çox keşməkeşli, təlatümlü dövr olmuşdur. Feodallar arasında çəkişmələr, müharibələr və onların sadə insanların həyatına etdiyi təsirlər şairin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Şairin yaradıcılığının ana xəttini vətənpərvərlik, milli birliyə çağırış, dost sədaqət və başqa dəyərli humanist ideyalar təşkil edir (6, 171). Əsrləri adlayıb keçən sağlığında olduğu kimi özündən sonrakı yüzilliklərdə də təsirli vətənpərvərlik şeiri sayılan “Türkmənin” şeirində:

Ceyhun ilə Bəhri Xəzər arası,
Çöl üstündən əsər yeli Türkmənin.
Gül qönçəsi, qara gözümlə qarası,
Qara dağdan enər seli Türkmənin.
Haqq sılamsız vardır onun sayəsi
Oynaşır çölündə nəri, mayası.
Rəngbərəng gül açar yaşıl yaylası
Qərqli olmuş reyhana çölü Türkmənin.
O mərdin oğludur, mərdidir pədəri,
Koroğlu qardaşı, əsrəkdir səri.
Dağda, düzdə qovsa səyyadlar diri
Ala bilməz Yolbars oğlu Türkmənin.

bədiilik və emosionallıq gətirən belə misraları “Koroğlu” dan bir qoşmanı yada salır:

Hara varsaq qabağımız qayıtmaz,
Aşıq, biz q Təkə-türkman deyərlər.
İgidlikdə vardır eldə adımız
Aşıq, bizə Təkə türkman deyərlər.

“Türkmən birliyi məsələsi vətənpərvər bir şair və ziyalı kimi Məhtimqulunu daim narahat etmiş və düşündürmüşdü... Şairin yaşadığı mürəkkəb və keşməkeşli dövəmdə tayfalar arasında birlik məsələsinə çağırış çox aktual idi... Vətəndaş qeyrətli şairin Türkmən birliyinə səsləyən şeirləri bu niyyətdən doğur (12, s.11). Məhtimqulu (1724–1807) Türkmən soylarının birləşməsinə çox istəyirdi və bu arzu, onun ədəbi fəaliyyətinin ana xəttini təşkil edir. Məhtimqulun 18-ci yüzillikdə irəli sürdüyü “Türkmən soyları birləşməlidir” kimi dərin sosial fikrinin gerçəkləşməsi üçün böyük əngəllər vardı. Həmin əsrdə Türkmən soylarının hər biri ayrı-ayrı öz yolunu aarırdı, soyların arasında güclü həsəd, nifaq vardı. Milli Türkmən dövlətinin olmaması, bu soyların hər birinin özlərinə dəstək, tərəfdar aramaları onların arasındakı düşmənçiliyi daha da artırır, onları bir-birindən uzaqlaşdırırdı. (7, s.4). Bu mövzuya həsr etdiyi şeirləri ümumbəşəri qayğı və düşüncələr mühitində təsəvvür olunduğu üçün onların fəlsəfi-sosial hədudları da genişdir:

Qurduğum, əslində bilsən, bu zəminin mıxıdır
Ərər o erkən müdam, işte bu Türkmən binası.
Tərk-i dünya eylər də o, gəlsə rəqib, çatna

Bil, poladdan olan bina, işlə Türkmən qalası
Süleyman, Rüstəm-i Zal, Cəmşid ona olmuş gəda
Gündə yüz min ləşgər salsa, dəyməz şahın bəlası
Dağlar ondan alır təlim, ləşgəri səf səf durur
Hər çəkəndə zülfüqârın, artar yığidin həvəsi.
Təkə, Yomut, Yazır, Göklən, Axal eli bir olub
Qılsa bir yönə səfər, açılır gül lələsi.

Bu şeir parçasında aydın görə biləcəyimiz dil-vəzn vəhdətinin canlı bağlantısı heyrət doğur. Bu qiymətli bir xüsusiyyət kimi siyasi-fəlsəfi ruhda yazılan şeirin fikri təsir gücünü yüksək dərəcədə artırmaqdadır. "Şairin əziz xalqı üçün arzuladığı sabit gələcək bu gün gerçəkləşdi. Müstəqil və neytral Türkmənistan dövləti dünya xəritəsində sülh və birlik məkanı kimi meydana çıxdı. Birlik və həmrəyliyin böyük güc olduğuna inanan türkmənlər Məhtimquluya hər zaman minnətdardır. Çünki dövlətimizin sarsılmaması, bundan sonra da inkişaf etməsi üçün böyük şairin parlaq fikirləri, xeyirli təklifləri, birlik və həmrəylik dərsləri hər zaman önəmlidir. Məhtimqulun bu günkü müstəqil dövlətimizin bəxtiyar əyyamında yeri daha da ucalara yüksəlməkdədir. Bilgə şairinizin bütün bəşəriyyətin dəyəri kimi özünə yer qazanmış düşüncələri, həyatda zərurətlə sübuta yetirilən çoxşaxəli mütərəqqi görüşləri bugünkü yetkin cəmiyyətimizin mənəvi bünövrəsidir (7, s.4). Məhtimqulu Fəraqi özünün böyük Şərqli sələfləri kimi klassik şeirin bütün növlərində - qoşmalar, müxəmməslər, qəzəl, rübailər, irihəcmli ustadnamə və vücudnamələr, nəsihətnamə və gözəlləmələr, poema və dastanlar qələmə almış, böyük ədəbi miras qoyub getmişdir. "Məhtimqulu Fəraqi bütün türk dünyasının şairi deyə biləcəyimiz şairimizdir... Məhtimqulu türkmən xalqının kimliyi, onun cövhəridir; Bu mənada xalqının böyük şair oğlu Məhtimqulu türkmən xalqını öz qədim mədəniyyətinə bağlayan möhkəm bağ deməkdir. Hər bir xalqın tarixində, ədəbiyyatında belə şəxsiyyətləri görmək mümkündür. Demək, Məhtimqulu da Türkmənistanın ruhani qurucularından və liderlərindən biri, ürəyinin daim yanib-yaxılandığı türkmən xalqının milli güvənci, sonsuz iftixar mənbəyi, bütün dövrlərin və kövnlərin şairidir. O, misilsiz söz ustası, sufi-ozan olmaqla yanaşı eyni zamanda müdrik filosof, mütəfəkkir, böyük alim, bacarıqlı müəllim, ağıllı məsləhətçi, mahir dastançı və folklorçu, nəhayət uzaqgörən siyasətçi, bir sözlə, türkmənlərin mənəvi dünyasının bələdçisidir" (12, s. 4-5).

Ədəbiyyatımızda onu əsasən şairlə eyni zamanda yaşamış Molla Pənah Vaqiflə müqayisə etməklə eyniləşdirirlər. Vaqifin Azərbaycan şeir dilinin sadələşməsi və xalq dilinə yaxınlaşdırılması sahəsində gördüyü işləri Məhtimqulu Fəraqi də Türkmən dili üçün etmişdir. Bu mənada həqiqətən "Məhtimqulu Fəraqi şeirləri dil aydınlığı, mövzu və poetik forma zənginliyi, qafiyə sistemində görə Azərbaycan xalq şeiri ənənələri ilə yaxınlığı baxımından da diqqəti cəlb edir. Bu vaxt istər-istəməz, ilk öncə Vaqif və Vidadinin poetik yaradıcılığını xatırlamalı olursan. Digər tərəfdən, hələ XV-XVI əsrlərdən xalq şeiri ənənələrinin klassik poeziyaya gətirilməsi, getdikcə onun hakim mövqə tutması ənənələri, həm Azərbaycan, həm də türkmən şeirində bu müsbət ənənəni bir daha təsdiqlədi". (10, 51). Həyatı dərin anlama bacarığı missal gətirəcəyimiz məşhur şeirində özünü açığa vurur:

Məhtimqulu, yolun önü, ardı var,
Çəkər yükün, hər kişinin mərdi var,
Ürəyimdə pünhan eşqin dərdi var,
Dərd hansıdır, dərman hansı, bilmedim.

və ya

Bülbülüm ahu-zar çəkib,
Tazə gülzardan ayrıldım.
Gözdən qanlı yaşım döküb,
Sevdiyim yârdan ayrıldım.
Yâra yakışır sürməcə,
Sifətin söylərəm onca,
Ağzı şəkər, ləbi qöncə,
Zülfü qaradan ayrıldım.
Ayrıldım gonca gülümdən,
Siyah saçı sümbülümdən,
Xoş avazlı bülbülümdən,
Şirin güftârdan ayrıldım.
Dəli gönlüm arzumânı,
Bütün gözəllərin hânı,
Səkkiz cənnətin bostanı,
Bağçalı bârdan ayrıldım.
Elləri var dənkli dənqli,
Soğuk sulu, tər çimənli,
Eli Göklən, adı Məngli,
Nazlı dildârdan ayrıldım.
Məhtumqulu, âşiq məstan,
Bağladım şənina dastan,
Mənzilgâhı bağı bostan,
Almalı nardan ayrıldım.

(“Ayrıldım” şeiri)

Həqiqətən bu oynaq, şən ifadə tərzı Abbas Tufarqanlı, Vaqif və daha sonra yaşamış şairimiz Mir Həmzə Nigarinin şeirlərini yada salır. Belə ki, Məhtimqulu Fəraqinin əsas nailiyyəti, klassik ədəbiyyatı folklor ilə yaxınlaşdırması, bununla onun yüksəlişinə nail olmasıdır. O, həmçinin, Türkmən ədəbiyyatını ərəb və fars təsirlərindən hiss olunacaq dərəcədə azad edə bilmişdir. Həmçinin şeirlərinə gətirdiyi dogma poetik nidalar, musiqili ritm də xəlqiliyin qabarıq ifadəsinə səbəb olmuşdur:

Qismət olmaz gedəm uzaq yollara
Nəsib qoymaz, gedər yolum bağlar, hey!
Heyran, Məcnun olub çıxam çöllərə
Varım məskən tutam sizi, dağlar, hey!

Oyun ilə oğlanlığın demindən,
Ötüb gəldim kamilliyin çəmindən,
Könlüm lərzan oldu dünya qəmindən,
Tutdu sinəm çarpaz-çarpaz dağlar, hey!

Qayıda-qayıda oğlanlığın rayından,
Yetim gəldim kamilliyin payından,
Batdı başım, çıxa bilsəm layından,
Yada düşər önki keçən çağlar, hey!
Cahillikdə çar (çahar) tərəfə atışan,
Bilməzlikdə hər işlərə qatışan,
Aciz qalıb qocalığa yetişən,
Dərd edib öz-özündən ağlar, hey!
Məni anla Məxtümqulun sözündən,
Fikrə düşər, qan yaş axar gözündən,
Hər bir zatlar təğyir tapar özündən,
Ya Rəbb, yıxılmazmı böyük dağlar, hey!

(“Dağlar, hey” şeiri)

Qədim, zəngin və köklü Türk ədəbiyyatının Yusif Balasaqunlu, Əlişir Nəvai və bu kimi dühaların poetik mirasını dərinlən mənimsəyən və yaradıcılıqla inkişaf etdirən Məhtimqulunun siyasi, vətənpərvərlik, sufi məzmunlu şeirlərindən ibarət ədəbi irsi özündən sonra gələn şairlərə də güclü təsir göstərdiyi kimi Azərbaycanın görkəmli şairləri Molla Pənah Vəqifə və Molla Vəli Vidadiyə çox təsir etmişdir (10, s. 29-41; 11, s.273). Bu qarşılıqlı təsirin çox aydın hiss edildiyi örnəklərdən biri:

Məhtimqulu, dünya sirrin duymazsan,
Bir gün gördüyümüz ertə qoymazsan,
Neçə vaxtdan bəri yeyib doymazsan,
Ağlını aldırən dəli dünya, hey! (“Dünya, hey” şeiri)

Nə qədər maraqlıdır ki, ardınca gələn sonrakı yüzilliklərdə bu yaradıcılığın əks-sədasını tapa bilirik:

Kəminə, ta əldən gedib, görməzsən,
Ləzzət ilə bir də dövrən sürməzsən,
Əhli-nəşə zümrəsinə girməzsən,
Kaş öləydin bu günləri görüncə.

(Fatma xanım Kəminə (1841-1808))

Məhtimqulu Fəraqi klassik sənətkar kimi şeirlərinin bir qismini əruz vəznində yazmışdır. Maraqlıdır ki, əruzun Məhtimqulu yaradıcılığında işlənmiş bəhləri və onların növlərinə Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Saib və Qövsü Təbrizi yaradıcılığında rast gəlirik. Məhtimqulu Fəraqi həmin şairlərin şeirlərindən təsirlənərək onlara nəzirələr yazmış, çox vaxt onların işlətdiyi bəhlərdən istifadə etmişdir. (10, 64). Bir nümunə:

Taleyim etdi tülü andım annı əxtəri-bəd
Sən iraq et məni bu bəxti-siyahdan, ey rəb!
Fikir et, Məhtimqulu, faniyə bax, nə görünər
Sonu yox, yalanı çox, fəvri-fənadan qeyri.

Füzulinin məşhur “Qeyri” rədifli qəzəlinə nəzirə yazdığı bu şeirində Füzulinin istifadə etdiyi “Rəməl” bəhrini olduğu kimi saxlamışdır. Məhtimqulu klassik poeziyamızın Nəsimi, Hə-

bibi, Xətai kimi görkəmli nümayəndələrinin qəzəllərinə yazdığı nəzirələrdə də "Rəməl" bəhrindən istifadə etmişdir. Həbib, Xətai yaradıcılığında rast gəldiyimiz "Ey dost" rədifli qəzəllərə Məhtimqulu nəzirə yazarkən həmin ölçü növünü – rəməl bəhrini saxlamışdır. Həbibdə:

Gözəldən zülfi-ənbər barın, ey dost.

Pərişandır bu dili-əfkarın, ey dost.

Xətəidə:

Bu aləm hüsnünə hayrandır, ey dost,

Sənə bu qönçə ləb xəndandır, ey dost. (10,66)

Ümuniyyətlə, Azərbaycan şeirində dost müraciət və ən səmimi, içgin münasibət bir davamlı ənənə olduğundan bir çox şairlərin, o cümlədən Xurşid banu Natəvanın da burada nümunə verəcəyimiz çox ruhnəvaz şeiri vardır:

Rəqib töhməti etdi mənə cüda, ey dust!

Bu zülmü gördü rəva, görməsin səfa, ey dust!

Əgər ki, tiğ çəkib öz əlinlə öldürəsən,

Deyil mənə bu cəfa, bilməzəm cəfa, ey dust!

Çağırram allahımı hal, Natəvan ilə

Məgər ki, tez verə həq düşməyə cəza, ey dust!

1760-ci illərdən ədəbi yaradıcılığa başlayan şair həmin ildən başlayaraq, ömrünün sonuna kimi bir çox məmləkətləri ziyarət edir. Əvvəlcə Manqışlaqa, sonra Astarxana, oradan da Azərbaycana gəlir. Azərbaycan ərazisindən (Təbriz – Şirvan – Nuxa (Şəki) keçməklə Rusiya, Qazaxıstan, Yaxın Şərq ölkələrini, Hindistanı, Tacikistan və Özbəkistanı gəzir. Böyük ailə faciəsindən sonra (əvvəlcə iki qardaşını, sonra yeniyetmə yaşda oğlanlarını itirmiş və buna görə də Fəraqi təxəllüsünü götürmüşdür) təbii ki, təskinlik üçün çıxdığı bu səyahətlər onun yaradıcılığında özünəməxsus iz buraxmışdır. O əslində Azərbaycanımızdan keçməsəydi belə yenə də könül qədər yaxınımız olacaq, onun irsi ümumtürk sərvəti olaraq araşdırmalara cəlb ediləcəkdə. Adi nəzərlə baxıldığında belə Məhtimqulu poeziyasında Azərbaycana bağlılıq daha əyani şəkildə meydana çıxır. Məhtimqulunun dönə-dönə əsərlərini mütaliə etdiyi Şərq və Türk dünyasının klassikləri arasında öz təbirincə Şeyx Füzuli dediyi böyük şairimizə ehtiramla yanaşırdı. Mənbələr göstərir ki, Məhtimqulu Buxara və Xivə mədrəsələrində təhsil aldığı illərdə tələbələrə həmin mədrəsələrdə Türk dünyasının böyük şairlərindən Şeyx Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, Əlişir Nəvainin, Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı tədris olunurdu. (6, 164). Azərbaycanda Türk xalqları, bir sözlə Şərq xalqları ədəbiyyatı tarixinin Rudəki, Firdövsi, Sədi Şirazi, Ömər Xəyyam, Nəvayi, Cəmbul, Şinasi, Yahya Kemal, Namik Kemal kimi böyük simaları sırasında məktəblərimizdə Şərqin böyük mütəfəkkiri və klassiki Məhtimqulu Fəraqinin şeirləri də tədris olunur. Respublikamızda 20-ci əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq aparılan tədqiqatlar az sonralar Stalin istibdadı qurbanları olan Əmin Abid, Salman Mümtazın adıyla bağlıdır; prof. Pənəh Xəlilov, İsa Həbibbəyli, Ramiz Əskər, Əli Şamil, Əbülfəz Quliyev, İsmayıl Vəliyev, Füzadə Əhmədova, Elmira Məmmədova və b. Məhtimqulu şeirlərinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsi məsələləri ilə məşğul olmuşlar. Mətbuatımızda mütəmadi olaraq Məhtimqulunun şeiriyyatından nümunələr verilməkdədir. Son illərin bu sahədə uğurlu nəticələri prof. dr. Ramiz Əskərin adı ilə bağlıdır. Onu da oxucularımıza yetirmək istəyirəm ki, Ramiz Əskər Məhtimqulu Fəraqinin əsərlərini Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıraraq TÜRKSÖY

kitabxanası seriyasından yayınlamışdır (2010); bu dost ölkənin dost şairimizin respublikamızda ilk böyük nəşridir.

Şübhəsiz ki, böyük humanist şair Məhtimqulunun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən birlik və həmrəylik ideyası son nəticədə Türk xalqları arasında əlaqələrin və münasibətlərin daha da artıb gücləndirməsi kimi müqəddəs arzularımızın həyata keçməsinə kömək edəcəkdir.

Sonda onu deməyi vacib bilirik ki, TÜRKSOY-un klassiklərimizi geniş alanda təbliğ etməsi bir çox sahələrdə əhəmiyyətli olduğu kimi ortaqların dəyərlərinə təkrar sahib olmaq və bununla ortaqların türkçəmizi qazanmaq kimi nəcib amallara da yol açacaqdır. Çünki “qopuza və saza söykənən şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərimiz və Yunus Əmrə, Molla Pənah Vaqif, Aşıq Ələsgər, Məhtimqulu, Əhməd Yəsəvi, Hacı Bəktəş Vəli, Cəmbul, Manas, Kitabı-Dədə Qorqud kimi real və tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlərin dilində müşahidə edilən türkcə təhkiyə daha sonrakı türk dili və danışığına (8, s.32) qol-qanad verdiyi kimi inamla demək olar ki, Türk Dünyası klassiklərinin öyrənilmə təcrübəsi ortaqların türk dilinin, ortaqların əlifbamızın əsasında dayanacaq, nəhayət, ortaqların tariximizin yazılmasına şərait yaradacaqdır. Bu mənada Türk Dünyasının Nizami, Yunus Əmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Abay, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Niyazi Mısıri, Yazıcıoğlu Mehmet kimi korifeyləri sırasında adını çəkəcəyimiz Məhtimqulu Fəraqinin ümumtürk milli-mənəvi dəyərlərin qazanılmasında, malik olduğumuz ən qiymətli sərvətimiz olan ümumtürk mirasının yaradılması və zənginləşməsində, qorunub mühafizə edilməsində rolu və yeri böyükdür.

ƏDƏBİYYAT:

1. Elmira Məmmədova. Məhtimqulu Firaqi və Molla Nəfəsin vücudnamələri-“Azərbaycan Şərqşünaslığı” jurnalı 2010, № 2
2. Əbülfəz Quliyev. Məhtimqulu və dünyanın mədəni-mənəvi dəyərləri – Ədəbiyyat qəzeti. 2008, 26 iyun, № 24. - s. 5.
3. Füzulə Əhmədova. Məhtimqulu yaradıcılığı, Bakı, BDU-nun nəşri, 2010
4. Heydər Əliyev. Türk Dünyası yazarlarının 3. Qurultayındakı nitqi – Müstəqilliyimiz əbədidir - kitabında s. 5-13, Bakı, Azərənşir, 1998,
5. İsmayıl Vəliyev. Məhtimqulu şeirlərinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsi problemləri – Ədəbi əlaqələr. Toplu, II buraxılış səh. 11-17; (baş redaktor Vaqif Arzumalı), Bakı, Qartal yay., 2006
6. İsmixan Osmanlı. (“Məhtimqulu Fəraqi və Əlişir Nəvai” - Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2020, №1, s.164-174
7. Gurbangulı Berdimuhamedov. Mahtumkulu – insan kalbinin maneəvi tabibi Mahtumkulu. Eserler (Hazırlayan: Prof. Dr. Annagurban Aşirov), Aşkabat, 2013 kitabında s. 3-8
8. Mehman Musaoğlu. Kamal Abdulla Metninin konseptual-Lingvistik təhlilə giriş – Dil Araşdırmaları, 2011 sayı 8; s.31-49
9. Mahtumkulu Fəraqi. Seçilmiş Əsərləri, (tərtib edən, türkməncədən uyğunlaşdıran Ramiz Əskər), Bakı, 2010
10. Məmməd Əliyev. Mahtumkulu Fəraqinin şeirinin poetikası, Bakı, Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2018
11. Pənah Xəlilov. Türk xalqlarının və Şərqi Slavların ədəbiyyatı, Bakı, Maarif yayın Evi, 1994
12. Ramiz Asker. Böyük Türkmən şairi Mahtumkulu Firaqi- Mahtumkulu Firaqi. Seçilmiş Eserləri, Ankara, 2010- kitabında s.3-28

UOT:82.0;82.09
DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4007>

NARRATIVE AND RHETORIC IN GULRUKH ALIBAYLI’S
ENVIRONMENTAL DISCOURSE: LITERARY PERSPECTIVES
ON THE CASPIAN SEA’S ECOLOGICAL CHALLENGES

SEVDA HUSEYNOVA

Baku Engineering University, Baku, Azerbaijan
Shuseynova@beu.edu.az

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article history: Received: 2025-01-10 Received in revised form: 2025-01-13 Accepted:2025-02-04 Available online	<i>This paper examines the literary contributions of Azerbaijani writer and critic Gulrukh Alibayli, focusing on her works such as “Our Thinking World” and “Our Struggling World”, as profound reflections on the ecological challenges facing the Caspian region. Through evocative prose and critical analysis, G. Alibayli employs literary techniques to explore the root causes of the Caspian Sea’s ecological decline, including pollution, habitat destruction, and climate change. Her narrative draws attention to the philosophical relationship between humans and nature, portraying the sea as a cultural symbol and a threatened ecosystem.</i>
Keywords: Azerbaijani literature, Gulrukh Alibayli, literary analysis, environmental humanities, Caspian Sea, poetic imagery, human-nature relationship.	
	<i>G. Alibayli contrasts the Caspian Sea’s idyllic past with its current degradation, using poetic symbolism and vivid imagery to evoke a sense of loss and urgency. This paper delves into how her works critique societal and systemic attitudes toward environmental stewardship, intertwining themes of patriotism and cultural identity with a call to action. By analyzing her rhetorical and literary strategies, this study situates Alibayli’s advocacy within the broader context of Azerbaijani literature and environmental humanities. Her portrayal of the Caspian Sea’s plight serves as a literary appeal for collective responsibility and sustainable action, offering a nuanced perspective on the interplay between cultural heritage and ecological preservation.</i>

1. Introduction

In Azerbaijani literature, the natural world often serves as both a symbol and a canvas for exploring the human condition. Gulrukh Alibayli, a prominent writer and critic, uses her works “Our Thinking World” and “Our Struggling World” to intertwine themes of ecological preservation with cultural identity. Her literary narratives delve into the degradation of the Caspian Sea, not merely as an ecological crisis but as a profound cultural and philosophical loss (Alibayli, 2000). Through evocative prose and symbolic storytelling, G. Alibayli crafts a compelling discourse on the need for a renewed relationship between humanity and nature.

Her writings reflect a nuanced engagement with literary traditions, where the Caspian Sea emerges as both a metaphorical and physical entity under threat. This study situates G. Alibayli’s work within the broader context of literary studies, examining how her narratives use environmental degradation as a lens to explore deeper questions of identity, cultural heritage, and human responsibility (Alibayli, 1998).

2. Literary Perspectives and Philosophical Dimensions

Gulrukh Alibayli's philosophical stance towards nature proves intriguing, as she contends that the cacophony of urban life and the burdens of domesticity swiftly obscure profound sentiments and concepts. Admiring the intellectual movements inspired by serene natural surroundings, G. Alibayli fervently seeks communion with nature, deeming it an invaluable, perpetually evolving entity, replete with unforeseen nuances and perpetual motion, wherein she inscribes her life's narrative (Darwish & Miller, 2018). Yet, G. Alibayli's elation at nature's splendor is starkly juxtaposed by her dismay upon beholding the sorry state of the Caspian Sea. Emotionally aghast, she vehemently airs her civic discontent at the deplorable condition of the route leading to the sea. Confronted with such unsanitary neglect, she is compelled to divert her guest, the visiting American Azerbaijani scholar Tadeusz Svyatakhovsky, along an alternate path to shield him from this squalor.

2.1 Nature as a Literary and Philosophical Muse

In G. Alibayli's reflections, nature is not merely a backdrop but an active participant in the human narrative. She frames the Caspian Sea as a repository of memory and inspiration, embodying the intertwined destinies of humanity and the environment. Echoing literary traditions where nature often symbolizes the human spirit, G. Alibayli's works reflect on the sea's decline as a mirror to societal apathy and cultural loss. Her writings align with Romantic traditions that celebrate the sublime, yet they diverge by embedding a stark critique of modernity's impact. G. Alibayli's prose captures a deep yearning for the untainted beauty of the Caspian, juxtaposed against its present polluted state. In doing so, she invokes philosophical questions about humanity's estrangement from the natural world and the moral imperatives of ecological stewardship (Ghaffari et al, 2010).

3. Cultural Reflections and Literary Symbolism

This fervent concern finds poignant expression in "Childhood Shores", a paean to the Caspian Sea. G. Alibayli evokes memories of her coastal upbringing, lamenting the sea's current desolation, while embracing the ecological ethos embodied in the notion of the "Caspian Shore" (Alibayli, 2000).

For G. Alibayli, whose formative years were spent in the sea's embrace, Rasul Rza's "Songs of the Sea" epitomizes the zenith of poetic dynamism. She extols the series for its evocative portrayal of boundless vistas, impassioned emotion, and profound philosophical contemplations. This sentiment is echoed by many, as the poems resonate with a harmonious cadence and provoke profound introspection. Her impassioned plea transcends mere lamentation, offering a clarion call for collective action to preserve the ecological sanctity of the Caspian Sea.

Let's take a look at a poem from the series "Songs of the Sea":

(Original)

Dəniz dedi ki,
sahillər sıxır məni,
Darıxıram qayaların
əbədi çəmbərində.

(Translation)

The sea said I am burdened
by the weight of the shores,
I yearn in the timeless embrace
of steadfast rocks.

Dalğaların rəqsinə baxma.	Turn your gaze not to the whimsical dance of waves,
Üstümə pul-pul tökülən şəfəqlərə,	Nor to the dawn's golden cascade upon my surface.
sinəmdə itib gedən üfüqlərə	Do not fix your sight on horizons vanishing within my
baxma!	depths!
Dərdim çoxdur dərində.	For within lies a plethora of hidden woes,
Darıxıram sahilin çəmbərində.	I yearn in embrace of the shores.

This embodies the murmurs of the sea, where the poet engages in an intimate dialogue with it, personifying its essence as if it were a sentient being. The sea whispers its secrets, perhaps echoing the poet's innermost thoughts, blurring the lines between the sea and the poet's identity. Undoubtedly, the sea emerges as a profound wellspring of inspiration, infusing the poet's verses with vitality and permanence. Such fervent expressions from the author inevitably resonate deeply with readers, stirred by the heartfelt sincerity conveyed through emotive and expressive prose. Moreover, Gulrukh Alibayli's unwavering patriotism lends further weight to her discourse, amplifying the impact of her words on a national scale.

4. Materials and Methods

4.1 Literary Analysis

The methodology employed in this study integrates a qualitative analysis of Gulrukh Alibayli's literary works such as "Our Thinking World" and "Our Struggling World", complemented by a cultural and ecological review of the Caspian Sea's current state. Primary materials for this study included G.Alibayli's writings, particularly her essayistic reflections and literary depictions, as well as selected Azerbaijani poetry, such as Rasul Rza's "Songs of the Sea". These texts were analyzed for their thematic resonance, philosophical undertones, and environmental advocacy. A comparative framework was used to examine how G.Alibayli's perspectives align with broader ecological and cultural concerns in the region. Secondary data from ecological reports, journal articles, and environmental assessments of the Caspian Sea provided insights into the region's ecological challenges. The study focused on pollution levels, habitat destruction, and the socio-economic impacts of environmental degradation.

4.3 Interviews and Observations

Informal interviews with residents and ecological advocates were conducted to gather firsthand accounts of the Caspian's environmental and cultural significance. Observational methods included site visits to coastal areas highlighted in G.Alibayli's narratives, comparing literary descriptions with the current ecological state. Societal attitudes towards environmental stewardship were assessed using case studies of community-based initiatives aimed at restoring the Caspian coastline. Data was triangulated to evaluate the efficacy of civic engagement in addressing ecological issues.

5. Results

5.1 Literary Themes and Ecological Symbolism

The findings of this study reveal a poignant dichotomy between G.Alibayli's poetic envisioning of the Caspian Sea and its current degraded state. G.Alibayli's works encapsulate a profound reverence for nature, fostering a sense of environmental stewardship among readers. Literary themes highlight the interplay between human identity and the natural environment,

underscoring the emotional and cultural loss accompanying ecological degradation. The Caspian Sea faces critical threats from industrial pollution, overfishing, and habitat destruction. Coastal areas suffer from neglect, with visible signs of waste accumulation and infrastructural decay. Despite G.Alibayli's advocacy, awareness of environmental issues remains fragmented. Localized efforts to address pollution and restore ecological balance are emerging, but they lack the cohesive support of broader societal and policy-driven initiatives (Huseynova, 2022).

6. Discussion

The findings underscore the urgent need to bridge the gap between ecological awareness and actionable change. G.Alibayli's philosophical reflections present nature as a repository of inspiration and identity, which starkly contrasts with the environmental neglect observed. This dichotomy highlights a disconnect between cultural reverence for the Caspian and the practical measures needed to protect it. Literature, as seen in G.Alibayli's works, plays a pivotal role in fostering environmental consciousness. Her evocative narratives serve as a medium for galvanizing civic engagement, illustrating the power of storytelling in influencing public attitudes and policy agendas. Policymakers should prioritize integrated strategies addressing pollution, conservation, and sustainable development. Community-led initiatives, supported by governmental and international agencies, can amplify efforts to restore the Caspian Sea (Huseynova, 2023). Education and cultural programs inspired by literary works, like those of G.Alibayli, can nurture a sense of environmental responsibility in younger generations.

7. Conclusion and Call to Action

In conclusion, Gulrukh Alibayli's impassioned call to action serves as a beacon of hope amidst the environmental challenges plaguing the Caspian region. Through her evocative prose and unwavering advocacy, G.Alibayli sheds light on the urgent need for concerted efforts to address the ecological degradation of the Caspian Sea and its surrounding areas (Huseynova, 2023). Her deep-rooted connection to nature, coupled with her acute observations of the sea's decline, underscores the critical importance of preserving our natural heritage for future generations. Her plea for collective responsibility resonates powerfully, urging individuals, communities, and policymakers to unite to safeguard the Caspian's ecological integrity (Mansurov, 2020).

As we heed G.Alibayli's call to action, let us remember that the fate of the Caspian Sea is intertwined with our own. By working together to combat pollution, promote sustainability, and foster environmental stewardship, we can ensure a brighter, healthier future for both the Caspian region and the planet as a whole. In the words of G.Alibayli, let us not be indifferent to the plight of the Caspian Sea, but rather, let us stand together, hand in hand, as voices for change, dedicated to preserving the natural beauty and ecological diversity of this vital ecosystem.

Informed Consent Statement

Informed consent was obtained from all subjects involved in the study.

REFERENCE LIST

1. Alibayli, G. *Our Struggling World*; Baku: Science, **2000**, 176.
2. Alibayli, G. *Our Thinking World*; Baku: Science, **1998**, 196.
3. Darwish, A.; Miller, C. *Environmental Policies for the Caspian Sea Region: Challenges and Solutions*; Springer: Berlin, **2018**, 320.
4. Ghaffari, P.; Zonn, I. S.; Kosarev, A. N.; Kostianoy, A. G. *The Caspian Sea Encyclopedia*; Springer: Dordrecht, **2010**, 631.
5. UNEP. *State of the Caspian Sea: A Regional Environmental Assessment*; United Nations Environment Programme, **2011**, 150.
6. Huseynova, S. Gulrukh Alibayli's Self-identification in the Book "Our Thinking World"; NASCO XXV, **2022**, 85-88.
7. Huseynova, S. *Unveiling the Inner World: Representation of Creative Personality by Gulrukh Alibayli in «Our Thinking World»*. InterConf, 39(179), 237–242. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.11.2023.027>
8. Huseynova, S. *PORTRAIT ESSAYS AS SOURCE OF CREATIVE CHARACTER (BASED ON GULRUKH ALIBAYLI'S WORK "OUR STRUGGLING WORLD")*; NASCO XXVI, **2023**, 23-26.
9. Mansurov, M. *Caspian Ecological Issues: Past, Present, and Future Strategies*; Caspian Review Journal, **2020**, 8 (3), 24–35.
10. Al-Saidi, M.; Elagib, N. A. *Ecological Risks in the Caspian Sea Region: A Comprehensive Review*. Environmental Science & Policy, **2021**, 119, 26–35.
11. Rahmani, A.; Singh, A.; Jafari, R. *Coastal Management and Conservation Practices in the Caspian Sea Basin*; Routledge: London, **2023**, 284.
12. Pihlström, S. *Ecological Philosophy and Social Responsibility*; Oxford University Press: Oxford, **2015**, 212.
13. Markandya, A.; Mishra, A.; Mukhopadhyay, K. *Cost of Environmental Degradation in the Caspian Sea Basin*; World Bank Publications, **2019**, 298.
14. Sohrab, H. S. (2024). The intersection of creativity and identity: comparative perspectives in Azerbaijani and English literature. <https://doi.org/10.51582/interconf.2024.226>
15. <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/issue/view/26-28.11.2024/236>

UOT:371:351.851DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4009>

AKMEOLOJİ SƏRİŞTƏNİN TARİX MÜƏLLİMİ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

HƏSƏNOVA ÜLKƏR

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

ulker.bdu@bk.ru

Bakı/ Azərbaycan

ORCID: 0009-0009-6054-7503

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<i>Məqalənin tarixi</i> Göndərildi: 2025-01-17 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2025-02-04 Qəbul edildi: 2025-02-18 Onlayn mövcuddur <i>Açar sözlər:</i> səriştə, müəllim, peşəkarlıq, akmeologiya, pedaqoji ustalıq, pedaqoji akmeologiya	Məqalədə tarix müəllimlərinin peşə hazırlığı məsələlərinin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Peşəkar, səriştəli müəllim şəxsiyyətinin mütərəqqi inkişafında pedaqoji akmeologiyanın rolu təhlil edilir. Müəllimin peşəkarlığının səviyyələri və meyarları göstərilir. Məqalədə qeyd olunur ki, akmeoloji yanaşmanın həyata keçirilməsinin məqsədi tələbələrə - gələcək müəllimlərə akmeoloji və pedaqoji təsirləri həyata keçirməkdir ki, onlar akmeoloji səriştəni təhsilin əsas mahiyyəti və peşəkarlığın ən vacib göstəricisi kimi inkişaf etdirlərsinlər. Tarix müəlliminin akmeoloji səriştəsi özündə bir neçə komponenti birləşdirir. Müəllimin akmeoloji səriştəsinin strukturu bir-biri ilə əlaqəli üç komponentdən ibarətdir: motivasiya, tədqiqat və əks etdirmə-qiyətləndirmə. Bu komponentləri nəzərə alaraq, peşəkar pedaqoji fəaliyyətin uğurunu proqnozlaşdırmaq, müəllimin peşəkar fəaliyyətinin ən təsirli texnologiyalarını və akmeoloji aspektlərini inkişaf etdirmək və bununla da fərdi pedaqoji özünü inkişaf proqramını qurarkən bundan istifadə etmək mümkündür.

ACMEOLOGY COMPETENCE IN PROFESSIONAL TRAINING IS AN IMPORTANT CRITERIA FOR A HISTORY TEACHER

ABSTRACT

The article deals with the issues of professional training of a history teacher. Professional competence and the role of pedagogical acmeology in the progressive development of the teacher's personality are analyzed. The levels and criteria of the teacher's professionalism are indicated. It is noted that the goal of implementing the acmeological approach is to implement acmeological and pedagogical influences on students - future teachers so that they develop acmeological competence as the main property of educational competence and the most important indicator of professionalism.

The acmeological competence of a history teacher combines several components. The structure of a teacher's acmeological competence consists of three interrelated components: motivation, research and reflection-evaluation. Taking into account these components, it is possible to predict the success of professional pedagogical activity, to develop the most effective technologies and acmeological aspects of the teacher's professional activity, and thus to use it when building an individual pedagogical self-development program

Keywords: competence, teacher, professionalism, acmeology, pedagogical skill, pedagogical acmeology

Giriş

Müasir multikultural və çoxqütblü dünyada təhsil insan fəaliyyətinin ən geniş və mühüm sahələrindən biridir. Onun cəmiyyət həyatında yeri insanların biliklərinin, təcrübələrinin, bacarıqlarının, peşə və şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı imkanlarının sosial inkişafda əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. İnformasiya inqilabı və informasiya cəmiyyətinin formalaşması informasiya və biliyi, sosial və iqtisadi inkişafın ön sıralarına çıxarmışdır.

Bu gün təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanmasına diqqətin artırılmasıdır. Təhsil - fərdin və cəmiyyətin maraqları naminə həyata keçirilən təlim, tərbiyə və şəxsi inkişaf prosesi və nəticəsidir.

Tədqiq olunan problemin aktuallığı ümumtəhsil məktəblərində tarix fənninin tədrisində ("Azərbaycan tarixi", "Ümumi tarix" və "Zəfər tarixi" fənni) tarix müəllimlərinin peşə hazırlığının səmərəliliyinin artırılmasında akmeoloji səriştənin rolunun öyrənilməsi zərurəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın mühüm strateji istiqamətlərindən biri də təhsil sahəsində təhsil kadrlarının yetişdirilməsi və müasirləşdirilməsidir. Bu istiqamət yeni tədris metodlarından istifadə edən, təhsil məzmununun səmərəli mənimsənilməsinə təmin edən və müəllimlərin peşəkarlığının artırılmasını, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün yeni sistemlərin yaradılmasını, mütərəqqi tədris metodlarının yaradılmasını, habelə şagird istedadlarının üzə çıxarılmasını və inkişaf etdirilməsini əhatə edən səriştəli müəllimin formalaşdırılmasına xidmət edir (1).

Bütün elmlər yaranma və müasir vəziyyətinə qədər müəyyən inkişaf yolunu keçir. Ümumiyyətlə, bir elm olaraq akmeologiya XX əsrdə ayrıca bir sahə kimi formalaşmış, digər elm sahələrinə nisbətən gənc bir elmdir. Halbuki, akmeoloji fikirlərin qədim dövrdə - romalıları və qədim yunan mütəfəkkirləri tərəfindən söylənilib, inkişaf etdirilmişdir. 1995-ci ildə Sankt-Peterburqda Akmeologiya Akademiyası yaradılmış və akmeologiyanın inkişafı üçün mühüm rol oynamışdır.

Fərdin yaradıcı özünü dərk etməsi akmeoloji konsepsiyası öz mahiyyətinə görə mütəfəkkirlərin və filosofların ideyaları ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Akmeoloji fikirlərə Platon, Leonardo da Vinci, M.İ.İlyasov, M.M.Əmirov, İ.H.Cabraylov, F.A.Rüstəmov, A.V.Xutorsky, A.K.Markov, A.A.Uşakov, M.M.Kaşapov, N.N.Abakumova, V.A.Slastenina, İ.Yu.Malkova, E.N.Boqdanova, V.G.Zaykin, cərrah N.I.Pirogov, Nizami Gəncəvinin, A.Axmatovanın və başqalarının adlarını qeyd etmək olar.

Akmeologiyanın formalaşması və inkişafı birbaşa olaraq J.Raven, A.A.Derkach, N.V.Kuzmina, A.A.Bodalev, O.S.Anisimova və başqalarının adı ilə bağlıdır.

Şagirdlərdə akmeoloji bacarıqların formalaşdırılması istiqamətində bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Məşhur tədqiqatçılardan biri də A.K.Markov olmuşdur. A.K.Markovun tərifinə görə, yunanca "akme"dən tərcümə olunan akmeologiya bir şeyin ən yüksək dərəcəsidir, "logiya" sözünün əsl mənasında zirvələr haqqında elmdir - hər bir insanın və insanlar cəmiyyətinin inkişafındakı zirvələri öyrənən elmlər məcmusu və onlara nail olmaq üçün şəraitdir (Markova.1996, s.2-3).

Müasir şəraitdə tarix müəlliminin peşə hazırlığı məsələsində gələcək mütəxəssisin mədəni, mənəvi inkişafına və yaradıcı müstəqilliyinə, onun peşəkar yüksəlişinə əsas diqqət yetirilir. Bu vəziyyətdə "səriştə", "peşəkarlıq" və "pedaqoji mövqe" akmeologiyanın əsas kateqoriyalarıdır.

Pedaqoq və psixoloqların tərifinə görə, tarix müəlliminin peşə səriştəsi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: məzmun (tarix bilikləri), texnoloji (tarixin tədrisinin müasir metodlarına malik olmaq) və şəxsi (müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə malik olmaq) komponentləri. Ali məktəblərin Tarix fakültəsində tədris olunan "Tarixin tədrisi metodikası" kursu tarix müəllimlərinin hazırlanmasında və onlarda müvafiq səriştə və bacarığın formalaşmasında xüsusi yer tutur. "Müəllimin peşə səriştəsi" bu gün pedaqoji fokuslu ali məktəblərin məzunlarının hazırlanmasının keyfiyyətinin meyarı kimi çıxış edir (Musayev.2022, s.25-31).

Tədqiqatlara görə, tədris fəaliyyəti mənalı olarsa, inkişaf etdirici və məhsuldar olur. Müəllim öz fəaliyyətinin xarakterini dəyişdikdə qarşısına yeni məqsədlər qoyur, tədrisin yeni texnika və metodları ilə tanış olur, peşəkarlığın inkişaf etdirilməsi zərurəti yaranır. Mənalılıq vəziyyətindən şüurlu vəziyyətə dəyişmə keyfiyyətə onun peşəkarlığının mahiyyətini təşkil edir, yəni yeni biliklərin toplanması və peşənin mahiyyətinin dərk edilməsi və bunun nəticəsində bacarıq və vərdislərə yiyələnmənin mənalı və şüurlu şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir.

Müəllim öz ixtisası üzrə uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün onun tələb etdiyi bilik səviyyəsinə malik olmalıdır. Müəllim həm də zəngin mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. O, sistemli təfəkkürlə yanaşı, pedaqoji innovasiyaları mənimsəmək üçün zəruri bacarıqlara və dəyişən pedaqoji mühitə uyğunlaşma bacarığına malik olmalıdır. Buna görə də müəllimlərin peşəkar səriştələrinin təkmilləşdirilməsi çox vacibdir (7).

Akmeoloji səriştənin inkişafı probleminin nəzərdən keçirilməsinin metodoloji əsası nəzəri və praktiki tədqiqat metodlarının birləşməsidir: Nəzəri və empirik səviyyədə komponent təhlili metodundan istifadə etməklə yerli və xarici tədqiqatların təhlili aparılmışdır.

Azərbaycanda aparılan təhsil islahatlarından, xüsusən də "Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı Konsepsiyası və strategiyası", "Azərbaycan Respublikasında pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı üzrə Milli Strategiya" kimi mühüm dövlət əhəmiyyətli proqram və konsepsiyalardan irəli gələn əsas vəzifələr Azərbaycanda təhsilin 2011-2021-ci illərdə inkişafı" və "İnkişaf Konsepsiyası"ndan "Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında yeni pedaqoji təfəkkürə malik müəllimlərə ehtiyac daha da artır. Cəmiyyət "səriştəli müəllimlərin çiyində" dayandığından, sözün geniş mənasında öz işinin əsl ustası olan, öz peşəsini və uşaqlara sevgisini öz fəaliyyətlərində birləşdirdiyi üçün belə müəllimlərə ehtiyac duyulur. Lakin müəllimlik peşəsini seçmiş abituriyentlərin (məzunların) hamısının bu sahəyə öz arzuları ilə gəlməməsi böyük narahatlığa səbəb olur. Təəssüf ki, bunu tələbələr arasında keçirilən sorğuların nəticələri də təsdiq edir (İlyasov.2018, s.140).

Pedaqoji səriştələrin formalaşması, eləcə də müəllimin akmeoloji səriştəsi məktəb təhsilinin keyfiyyətinin yeni göstəricisi, tarix müəlliminin pedaqoji və peşə hazırlığının nəticəsidir. Müasir təhsilin vəzifəsi gələcək müəllimin akmeoloji səriştəsi üçün meyarlar hazırlamaqdır.

Buraxılış kursu gələcək mütəxəssisin inkişafında mühüm mərhələdir, çünki məhz burada peşə və fəaliyyət profili ilə bağlı gələcək öz müqəddəratını təyinetmə konkretləşdirilir.

Tarix müəlliminin əsas vəzifələri çoxşaxəlidir və cəmiyyətin sosial sifərişi ilə qarşıya qoyulan global məqsədlərdən tutmuş, şagirdlərin yaş və idrak imkanları ilə müəyyən edilən konkret hədəflərə qədər dəyişir. Pedaqoji tapşırıqlar həmişə qeyri-standart olur və müəllimdən yenilik və yaradıcı yanaşma tələb edir. Müəllimin işinin əsas nəticəsi tələbələrin əqli və şəxsi inkişafında keyfiyyət dəyişikliklərinin olmasıdır: təhsil standartlarına uyğun bilik, bacarıq və bacarıqlar kompleksinin təmin edilməsi; cəmiyyətdə fəal iştirak üçün zəruri olan mühüm şəxsiyyət

keyfiyyətlərinin formalaşmasında. Beləliklə, pedaqoji akmeologiyanın mahiyyəti müəllimin başqa bir şəxsin şəxsiyyətinin inkişafına yönəlmiş peşəkarlığın humanist oriyentasiyasına nail olmaq yollarının yaradılmasında müəyyən edilə bilər.

Beynəlxalq Akmeologiya İnstitutu müəllimin peşəkarlığını aşağıdakı meyarlara əsasən müəyyən edir:

- obyektiv meyarlar: pedaqoji fəaliyyətin effektivliyi (onun əsas növləri dərslərin tədris, inkişaf etdirmə, tərbiyəvi funksiyaları, habelə müəllimin işində köməkçi funksiyalar - diaqnostik, təşkilati və idarəetmə, məsləhət, korreksiya, özünütəhsil, və s.);
- subyektiv meyarlar: müəllim peşəsinin mahiyyətini dərk etmək, bir mütəxəssis kimi özünə müsbət münasibət, peşədə qalmaq istəyi, işindən məmnunluq;
- prosessual meyarlar: müəllimin öz işində müxtəlif innovativ texnika, metod, müasir metod və texnologiyalardan istifadə etməsi;
- səmərəli meyarlar: tədris işində cəmiyyət tərəfindən tələb olunan nəticələrin əldə edilməsi (şagirdlərin sürətlə dəyişən cəmiyyətdə həyata hazırlığını təmin edə biləcək yeni şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin formalaşması) (Markova.2004, s. 192).

Peşəkarlığa - pedaqoji akmeologiyaya nail olmağın yolları məsələsi də Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin Kollegiyasının 6 noyabr 2014-cü il qərarı ilə təsdiq edilmiş "Müəllimlərin etik davranış qaydaları"nda nəzərdə tutulmuş müəllim andında xüsusi göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə akmeoloji meyarların yaradılmasının bir sıra məqsədləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Müasir akmeoloji xüsusiyyətlərin təşkili üçün pedaqoji mühitin yaradılması;
2. Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji bacarıqların formalaşdırılması prosesini sürətləndirmək;
3. Ali təhsil mühitində pedaqoji bacarıqların formalaşdırılması (acme tipli) üçün işlənmə modelini müəyyənləşdirilməsi;
4. Elmi və praktiki tövsiyələr hazırlamaq, tədqiqat prosesin optimallaşdırılmasının təmin edilməsi.

A.Uşakov qeyd edir ki, insan inkişafının qanunauyğunluqları və peşəkar yetkinliyə nail olmaq elminə akmeologiya deyilir. O qeyd edir ki, "acme" obyektiv və subyektiv şərait və şəraitin qarşılıqlı təsiri kimi əldə edilir: Burada obyektiv amillər -təlim və təhsil şəraiti, təhsilin keyfiyyəti; subyektiv amillər - insanın psixi və fiziki sağlamlığı, onun qabiliyyət və istedadı nəzərdə tutulur (Uşakov.2019, s. 5-6).

Akmeologiya insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində yüksək səviyyəli mütəxəssislərin inkişafı üçün metodları, formaları, strategiyaları və texnologiyaları öyrənir. "Acme" əldə etmək insanın peşəkar fəaliyyətinin əhatə dairəsindən asılıdır.

Pedaqoji akmeologiya müəllimin zehni funksiyalarını öyrənir, bütün müəllimlik fəaliyyəti boyu peşəkarlıq zirvələrinə gedən yolda onun yaradıcılıq potensialının özünü reallaşdırmasının qanunauyğunluqlarını araşdırır.

Akmeologiya müxtəlif aspektlərdə mütəxəssis peşəkarlığının zirvəsinə çatır:

- “acme”nin keyfiyyət və kəmiyyət meyarlarını müəyyən edən amilləri öyrənir;
- ümumbəşəri dəyərlərin peşəkar dəyərlərə çevrilməsini öyrənmək, mütəxəssisin əxlaqi tərbiyəsinin imkanlarını təhlil etmək;
- zamanla onun mənimsənilməsi və öyrənilməsi üçün zəruri olan informasiyanın artan həcmi arasındakı ziddiyyətləri öyrənir;
- fəaliyyəti prosesində insanda özünü göstərən müxtəlif əlamətləri ümumiləşdirir və konkretləşdirir;
- insanın peşəkarlığının xüsusiyyətləri ilə onun peşəkar fəaliyyətdən kənar davranışı arasındakı əlaqəni öyrənir.

Akmeologiyanın aktuallığı bir mütəxəssisin peşəkar fəaliyyəti boyunca bir subyekt kimi davamlı şəxsi özünü inkişaf etdirmə ehtiyacında ifadə olunur. Eyni zamanda, insanın yaradıcı potensialından maksimum dərəcədə istifadə olunur ki, bu da onun qabiliyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək edir. Belə ki, akmeoloji cəmiyyətdə hər bir fərdin həyatı maraqlarına tabe onun nəzəri və praktiki müraciət geniş tanınması və təmin edilməsidir (Markova.1996, s.35).

A.Uşakov qeyd edir, müəllimin peşəkarlıq sisteminin idrak komponenti olmaqla yanaşı, “akmeoloji səriştə” peşə üzrə mütərəqqi şəxsi inkişafın yolları, prinsipləri və qanunauyğunluqları haqqında akmeoloji bilikləri əhatə edir (Uşakov.2019, s.115).

Müəllimin akmeoloji səriştəsinin strukturu bir-biri ilə əlaqəli üç komponentdən ibarətdir: motivasiya, tədqiqat və əks etdirmə-qiyətləndirmə. Bu komponentləri nəzərə alaraq, peşəkar pedaqoji fəaliyyətin uğurunu proqnozlaşdırmaq, müəllimin peşəkar fəaliyyətinin ən təsirli texnologiyalarını və akmeoloji aspektlərini inkişaf etdirmək və bununla da fərdi pedaqoji özünü inkişaf proqramını qurarkən bundan istifadə etmək mümkündür (Markova.2004, s.57-59).

Pedaqoji təcrübə gələcək müəllimlər arasında akmeoloji səriştənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müəllimlərin pedaqoji təcrübəsi yüksək ixtisaslı, peşəkar və səriştəli müəllimlərin hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz burada tələbələr ilk dəfə öz güclərini sınayaraq müəllimlik peşəsinin praktiki sahəsinə qədəm qoyurlar. Onlar nəzəri biliklərini praktikada tətbiq etməklə yanaşı, müəllimlik peşəsinin məzmun və mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu aydın şəkildə öyrənir və dərk edirlər (İlyasov.2018, s.146-147).

Pedaqoji akmeologiya müəllimin işində səriştə və peşəkarlığa nail olmaq yollarını öyrənir. Müəllim təhsilində akmeoloji yanaşma peşəkar motivasiyanı artırmaq, müəllimin peşəkar fəaliyyətində uğur əldə etmək və onun yaradıcı potensialını stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Pedaqoji akmeologiyanın inkişafı təkcə akmeologiyayı bütövlükdə elm kimi deyil, həm də onun əsas istiqamətlərinin inkişafına gətirib çıxardı.

Beləliklə, akmeologiyanın obyekt peşəkar fəaliyyətdə dinamik şəkildə həyata keçirilən və inkişafında zirvələrə çatan, tədricən inkişaf edən bir şəxsiyyətdir. Müasir peşə təhsili sistemində akmeoloji yanaşmanın mahiyyəti artan peşəkar motivasiyanı təmin etmək, yaradıcı potensialın reallaşdırılmasını stimullaşdırmaq, müəllimin peşəkar fəaliyyətində zirvələrə çatmaq üçün şəxsi resursları müəyyən etmək və istifadə etməkdir. Praktiki baxımdan, akmeoloji texnologiyaları mümkün professional və şəxsi özünü inkişaf və dizayn karyera artımına nail olmaq üçün edir.

Akmeoloji səriştə tarix müəlliminin peşəkar standartının əsasını təşkil edir. Pedaqoji akmeologiyanın mahiyyəti həm peşəkarlığın xüsusiyyətləri, həm də tarix müəllimin fəaliyyətinin amilləri və şərtləri, üsulları, metodları və texnologiyalarının birləşməsinin orijinallığı ilə müəyyən edilir. Tarix müəllimlərinin peşə hazırlığının səmərəliliyinin artırılmasında akmeoloji səriştənin rolunu müəyyən etmək məqsədilə müvafiq ədəbiyyatlar öyrənilmişdir. Bu tədqiqatın nəticələri universitetlərdə tarixin tədrisi metodlarının tədrisində istifadə oluna bilər, akmeoloji səriştənin nəzəri prinsipləri müəllimlərin və digər ixtisasların peşəkar hazırlığının təkmilləşdirilməsi üçün tətbiq oluna bilər.

Mütəxəssislərin hazırlanmasının səmərəli yollarının daimi axtarışı innovativ üsullardan istifadə edərək təkmilləşdirilmiş modellərin yaradılması üçün yeni imkanlar yaradır. Pedaqoji akmeologiya, müəllimin akmeoloji səriştəsini yaratmaq perspektivini nəzərə alaraq fərdin daha yüksək səriştə və peşəkar bacarıq səviyyəsinə yüksəldilməsinə yönəlmiş peşəkarlığa nail olmaq yolları haqqında elmdir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər tarix müəllimindən təkcə əsas, peşəkar biliklər deyil, həm də innovativ düşüncə və konkret təhsil problemlərini həll etmək bacarığı tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli 13 nömrəli Fərmanı, Mənbə: <http://www.e-qanun.az/framework/27274>
2. Мусаев Д. Методика преподавания истории (учебник для студентов, обучающихся по специальности «учитель истории»). Баку, АДПУ, 2022, 642 с.
3. Маркова А.К. Акмеология, под ред. А.А.Деркач, М.: Издательство РАГС, 2004. 299 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма / М.: Междунар. Фонд гуманитарных знаний, 1996. - 308 с.;
5. Кашапов М.М. Акмеология: Учебник. Ярославль: ЯрГУ, 2011. 112 с.
6. Ушаков А.А. Акмеологические основы высшего образования: учеб.-метод. пособие / А.А. Ушаков. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т.– 2019. – 148 с.
7. Əliyev E., Müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarını artırmaq zərurəti, 01 Fevral 2019., <https://muallim.edu.az/news.php?id=4072>,
8. İlyasov M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri: Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 208 s.

UOT: 428.24

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4011>

BRIDGING CULTURES: THE ROLE OF LITERATURE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

PhD Nigar Fikrat ORUJOVA, PhD Tamara Rovshan ATAKISHIYEVA

Baku Engineering University, Khirdalan, Azerbaijan

norucova@beu.edu.az, tatakisiyeva@beu.edu.az

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<i>Article history</i> Received: 2025-02-10 Received in revised form: 2025-02-12 Accepted: 2025-03-11 Available online Keywords: Literature, Teaching English Authentic materials Task-based approach EFL ESL	<i>This article examines the important role of literature in teaching English as a foreign language. The place of literature in teaching English shows that language learning is not limited to grammatical rules alone, but is also rich in cultural context and emotional aspects. Literature, reflecting the living and dynamic side of language, provides learners with rich material for developing language skills, especially in terms of intercultural dialogue and empathy. Works written in different periods reflect different cultures and life experiences, increasing the social awareness of language learners. Thus, the role of literature in teaching English is to make learning richer and deeper by covering not only the technical aspects of language proficiency, but also their cultural, vulnerable and creative aspects. This helps language learners to form a complex worldview and become more open to different cultures. The article examines the role of literature in cultural context, its impact on the development of language and critical thinking skills.</i>

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KÖRPÜ: İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏDƏBİYYATIN ROLU

XÜLASƏ

Bu məqalə, ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisində ədəbiyyatın əhəmiyyətli rolunu araşdırır. Ədəbiyyatın ingilis dilinin tədrisindəki yeri, dil öyrənmənin yalnız qrammatik qaydalarla məhdudlaşmadığını, eyni zamanda mədəni kontekst və emosional baxımdan zəngin olduğunu göstərir. Ədəbiyyat, dilin canlı və dinamik tərəfini əks etdirərək, öyrənlərə dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün zəngin material təqdim edir, xüsusilə də mədəniyyətlərarası dialoq və empatiyanın inkişafı baxımından geniş bir perspektiv təqdim edir. Müxtəlif dövrlərdə yazılmış əsərlər, fərqli mədəniyyətləri və yaşam təcrübələrini əks etdirərək, dil öyrənən şəxslərin sosial şüurunu artırır. Nəticə etibarilə, ədəbiyyatın ingilis dilinin tədrisindəki rolu, yalnız dil bacarıqlarının texniki tərəflərini deyil, həm də mədəni və emosional aspektlərini əhatə edərək öyrənməni daha zəngin və dərin etməkdən ibarətdir. Bu, dil öyrənlərin kompleks bir dünya görüşü formalaşdırmalarına və müxtəlif mədəniyyətlərə daha açıq olmalarına kömək edir. Məqalədə ədəbiyyatın mədəni kontekstdə rolu, dil və tənqidi düşüncə bacarıqlarının inkişafına təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, ingilis dilinin tədrisi, orijinal materiallar, tapşırıq əsaslı yanaşma, ingilis dili xarici/ ikinci dil kimi

СОЕДИНЕНИЕ КУЛЬТУР: РОЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается важная роль литературы в преподавании английского как иностранного языка. Место литературы в преподавании английского языка показывает, что изучение языка не ограничивается только грамматическими правилами, но также богато культурным контекстом и эмоциональными аспектами. Литература, отражающая живую и динамичную сторону языка, предоставляет учащимся богатый материал для развития языковых навыков, особенно с точки зрения межкультурного диалога и эмпатии. Произведения, написанные в разные периоды, отражают разные культуры и жизненный опыт, повышая социальную осведомленность изучающих язык. Следовательно, роль литературы в обучении английскому

языку состоит в том, чтобы сделать обучение богаче и глубже, охватывая не только технические аспекты языковых навыков, но и их культурные, эмоциональные и творческие аспекты. Это помогает изучающим язык сформировать сложное мировоззрение и стать более открытыми для разных культур. В статье рассматривается роль литературы в культурном контексте, ее влияние на развитие речи и навыков критического мышления.

Ключевые слова: Литература, обучение английскому языку, аутентичные материалы, задачный метод обучения, английский как иностранный/второй язык

Introduction

English is distinguished by its importance in the fields of global communication, economics, science and culture. It is studied as a second language in many countries of the world and is considered the main language of communication in the international world. It allows people to get acquainted with different cultures, make new friendships and increase job opportunities. At the same time, English plays an important role in academic and professional fields. Many scientific journals, books and research are published in English, which helps those who know it to have easier access to new knowledge. Leading technology and business companies in the world operate in English, so mastering this language is key to success in the business world. Thus, learning English is an important step for personal and professional development.

Literature provides a form of expression for human experiences, sentiments, and thoughts, which is why it is so important. First, literature unites people and builds bridges between different cultures. Through a variety of genres and styles, readers are exposed to different perspectives and life experiences, which increases empathy and understanding. Secondly, literary texts are indispensable in the development of language skills. They provide rich materials for developing reading, writing, listening and speaking competence. Simultaneously, literature encourages objective assessment, analytical skills and creativity. By discussing literary works, students learn to express their own opinions and understand the perspectives of others. Properly, literature is not only entertainment, but also an important part of human development. Through literature, learners learn new words and master grammatical rules and gain a deeper perception of different cultures and perspectives. In this context, studying the role of literature is an important issue in terms of the effectiveness of modern language teaching.

The main purpose of this study is to investigate the impact of literature on language learning, cultural awareness, and the development of critical appreciation skills. The different perspectives that literature offers increase readers' ability to understand the thoughts of others and to empathize. Literature is a rich source for developing various aspects of language – core language competencies.

The importance of literature and literary texts in English language teaching has been explored by a number of scholars. Collie and Slater (1987) emphasize the positive effects of literature on language learning, especially in terms of expanding learners' language knowledge and increasing their cultural understanding. They argue that literature provides opportunities for contextual learning and this develops learners' ability to think independently. Lazar (1993) discusses the use of literature in language teaching at length and notes that discussing literary texts enhances language learners' analytical thinking and creativity. He also emphasizes the impact of literature on social issues, stating that it increases readers' empathy and social awareness. Carter and Long (1991) provide practical strategies for the role of literature in language learning, suggesting that literature should focus not only on grammatical aspects of

language but also on the cultural and social context. They note that literature is an enjoyable and motivating part of language learning. Ghosn (2002) emphasizes the importance of literature in EFL (English as a Foreign Language) environments, stating that literature deepens the language learning process and helps to understand different perspectives. He also notes that literature creates intercultural dialogue among learners. Meyer (2010) examines the impact of literature on language learning, revealing that literature, apart from being a tool for enhancing language proficiency, also cultivates logical thinking and independent learning skills. The research of these scholars proves that the role of literature in language teaching is not limited to enhancing language proficiency, but also serves to develop culture, critical judgment, and social understanding.

Study

The role of literature in English language teaching is a global and relevant topic, as it emphasizes that language learning involves grammatical and lexical knowledge as well as other important factors. "Literature helps us understand the cultural and emotional context of language" (7, p. 34). Students learn about different cultures, ways of thinking, and worldviews through literature. In addition, literature develops students' analytical skills. "Language learning is closely linked to the development of critical thinking" (12, p.78). Literary texts enhance students' ability to think deeply and engage in discussion. At the same time, literature has a global impact; the English language is further spread around the world through literature. English literature acts as a bridge between different cultures. Students have the opportunity to understand and approach global issues through literature. Moreover, literature helps students develop empathy and heartwarming intelligence. "The experiences of different characters provide students with a broader perspective" (9, p.114). This increases their social awareness and makes them more sensitive to the problems of society. Consequently, the role of literature in English language teaching is not limited to improving language skills, but also ensures the intellectual, responsive and cultural development of students. For this reason, the integration of literature remains a modern and relevant approach in learning English.

The purpose of examining the impact of literature on English language learning, culture, and analytical thinking skills is to ensure that language learning occurs in a broader and deeper context. Davis (4, p.45) states that "literature enriches students' use of language and expands their vocabulary." This improves language learners' communication skills. Williams (13, p.67) notes that "literature helps to understand the depths of culture and strengthens students' sense of empathy." This allows students to better understand other cultures.

The advancement of analytical thinking skills is also an important aspect of literature. Jones (8, p.12) emphasizes that "literature helps readers analyze and evaluate different perspectives". This makes it easier for students to formulate and express their ideas more clearly. Davis (4, p. 50) adds that "literature enhances readers' critical thinking skills through the diverse characters and their dilemmas."

Literature also develops students' creative capability. Williams (13, p.72) says that "literature encourages readers to express their ideas in more creative ways". This makes the language learning process more interesting and dynamic. Literature is a tool for learning language and a partner in thought and culture. Jones (8, p. 15) emphasizes that "literature brings together the emotional and intellectual aspects of language". Thus, the impact of literature on language learning, culture, and analytical thinking strength offers a broad perspective.

The impact of literature on English language learning is evident in several key areas. First of all, literature plays a significant role in the development of linguistic competence. "Through literature, students can more effectively develop their reading, writing, listening, and speaking skills" (1, p.45). Different genres of literature increase students' reading experience, expand their vocabulary, and help them better understand grammatical structures. The role of literature is also important in the expansion of writing accomplishments. As students read works of literature, they become familiar with different writing styles and techniques. "Writing style and style can be developed through the study of literature" (9, p.112). Listening skills are also developed through discussions of literature and audiobooks, which allow students to learn how to use language in real contexts. Contextual learning is an important area influenced by literature as well. Literature helps students gain a deeper understanding by showing them how language is used in context. Analyzing a variety of literary texts allows students to realize the social and cultural context of language. This increases their sense of empathy and helps them perceive different perspectives. Through literature, students develop language intelligence, also learn about cultural values and human relationships. "Explored literature provides a platform for understanding the depth and richness of language" (12, p. 88).

Culture is a complex system that reflects the values, belief systems, traditions, and behaviors of a society. Literature is a reflection of culture and helps to understand the history, language, and social structures of a society. Literature is a medium through which people share their experiences, feelings, and thoughts in a cultural context. This highlights the importance of literature in the formation and dissemination of culture. The role of literature in a cultural context is also principal in terms of bringing different cultures together and expanding understanding. Various literary works reflect the values that shape people's thinking and behaviors. "As culture is learned through literature, empathy and understanding between individuals increase" (7, p. 56). The topic of heritage and modernity is also valuable in terms of the importance of literature in language teaching. Heritage literature allows us to learn about the roots, traditions, and values of a society. "Heritage literature is a major resource that helps us understand cultural roots in the language learning process" (12, p. 78). This allows students to understand the historical context of the language and how it has developed over time. All together, contemporary literature reflects the problems and current issues of the present. Contemporary literature allows students to think about the challenges and values of the present. This helps them to apply their language knowledge in a modern context. Respectively, literature creates a connection between heritage and modernity. Students can apply this knowledge in the context of the present while learning about the culture of the past.

Comprehensive analytical skills are the ability of people to analyze, evaluate information, and make independent decisions. Literature plays a leading role in the growth of these skills. "Literature encourages readers to think analytically and make deep analyses" (6, p. 45). Analyzing various literary works allows students to recognize topics more deeply and evaluate them from different perspectives. Literature's promotion of analytical thinking and creativity also brings out the creative potential of students. Students develop their creative skills by expressing their ideas in various literary genres. "Creative writing expands students' thinking and teaches them different ways of expression" (12, p. 89). This increases their ability to generate new ideas and approach different topics. Understanding different perspectives is another important aspect of critical thinking. Literature develops empathy by presenting readers with diverse perspectives on non-identical characters and events. Empathy is formed when literature

helps us understand people's feelings and experiences. This gives students the ability to listen to and acknowledge the opinions of others. Social awareness is another influential aspect of literature. Students become more sensitive to the problems of society by learning about social issues and ethical dilemmas through literature. "Literature allows us to discuss issues such as social justice and human rights" (7, p. 67). This increases students' evaluative thinking skills and inspires them to become active and thoughtful citizens.

The practical applications of literature in English language teaching play an important role in developing students' language skills and increasing their cultural understanding. The use of literature in textbooks is important in structuring language learning. "Including literature in textbooks shows students how language is used in different contexts" (1, p. 52). This helps students to increase their vocabulary and understand the grammatical structures of the language. Literary works in textbooks are a convenient resource for developing students' reading and writing skills. "Reading activities should be carried out through the knowledge gained from literary works" (12, p. 90).

Literary works can be used in English language teaching through many methods. Through the discussion method, students can analyze the behavior of characters while discussing "To Kill a Mockingbird". "Discussions allow students to understand the text more deeply" (2, p. 32). They can write analytical essays about "Pride and Prejudice". "Written analysis helps students understand the text more deeply" (10, p. 48). Acting out selected scenes from Shakespeare's "Macbeth" can ensure active student participation. "Role-playing allows students to connect emotionally with the characters" (5, p. 12). Students can explore social themes in "The Great Gatsby" in groups. "Group work makes the learning process more dynamic" (11, p. 25). They may learn to write their own stories inspired by "The Catcher in the Rye". "Creative writing allows learners to express themselves freely in literary language" (3, p. 20). They can consider contemporary issues by analyzing the themes discussed in the novel "The Road". "Thematic analysis broadens the scope of students' thinking" (10, p. 46). They can express their feelings by exploring enthusiastic situations in "The Alchemist". "Emotional connections deepen the learning process" (5 p. 11). They learn about Nigerian culture through "Things Fall Apart". "Literary works promote intercultural dialogue" (2, p. 34). They can express their thoughts by preparing presentations about the novel "1984". "Presentations enhance students' language skills" (11, p. 23). Visualizing scenes from "The Hobbit" develops students' imagination. "Visualization makes the learning process fun" (3, p. 18). Students expand their understanding through interactive games while studying "The Little Prince." "Interactive activities increase learner engagement" (5, p. 14). They can explore social justice issues by discussing "The Hate U Give." "Social issues develop students' sense of empathy" (11, p. 28). They present their research by exploring different aspects of "Frankenstein". "Individual research strengthens students' independent thinking skills" (10, p. 50). Learning new words in literary texts increases students' vocabulary. "New vocabulary is the foundation of language learning" (2, p. 30). They can express the themes of "The Picture of Dorian Gray" through art. "Art enriches the learning process" (5, p. 13). Students can develop language skills by translating literary texts. "Translation deepens language knowledge" (2, p. 31). These methods help to effectively apply literary works in English language teaching.

Teaching different types of literature (poetry, prose, drama) allows students to learn different writing styles. Poetry is an excellent tool for learning the rhythm and melody of

language. "Poetry helps students understand the aesthetic beauty of language" (9, p. 114). This allows students to understand the emotional charge of words. Prose is important for developing students' storytelling skills. "Prose allows students to analyze the course of events and follow the development of characters" (6, p. 47). This increases their creativity and strengthens their ability to express their ideas. Drama is useful for learning dialogue and performance. Drama develops students' speaking and listening skills, showing how language is used in real life. This strengthens students' presentation and discussion skills. As a result, practical applications of literature provide students with ample opportunities to develop their language skills, increase their cultural understanding, and strengthen their critical thinking abilities.

Conclusions and Recommendations

Literature plays an essential role in English language teaching. It is not only a tool for developing language proficiency, but also important in developing cultural understanding, creativity and strategic thinking skills. Literature is a central part of language learning because it provides a living expression of the language. Through literature, along with learning the structures of the language, students also begin to understand the depth of the culture.

In conclusion, literature brings together different aspects of English language teaching. It develops students' analytical thinking, creativity, and a sense of empathy. Different types of literature broaden students' worldview by offering them different perspectives. This increases their social awareness and helps them become more sensitive to the problems of society.

Future research directions should focus on exploring how literature can be integrated with new methods. Combining modern technologies, such as multimedia and interactive resources, with literature can make the learning process more engaging. Integrating literature with new methods can make language learning more dynamic and effective. This will increase students' motivation and provide them with a broader learning experience.

The role of literature in English language teaching is not limited to improving language skills, but also serves the intellectual and cultural development of students. This process encourages students to become active, thoughtful and creative citizens. Thus, the role of literature goes beyond language learning, contributing to the understanding of culture and humanity.

REFERENCE LIST

1. Brown, T. (2018). The role of literature in language acquisition. *Journal of Language Teaching*, 12(1), 40-55.
2. Carter, R., & Long, M. N. (1991). *Teaching Literature*. Routledge.
3. Collie, J., & Slater, S. (1987). *Literature in the Language Classroom: A Resource Book for Teachers*. Cambridge University Press.
4. Davis, L. (2019). The role of literature in language learning: Enhancing communication skills. *Language Education Review*, 10(3), 40-55.
5. Ghosn, I. K. (2002). Claiming the Language: The Importance of Literature in EFL Contexts. *The Reading Matrix*, 2(1), 12.
6. Gordon, J. (2020). Novels, narratives and Narratology. Researching interpretive talk around literary narrative texts. (28-50). Routledge
7. Hirsch, E. D. (2020). *How to educate a citizen: The power of shared knowledge to unify a nation*. Harper.
8. Jones, A. (2022). The intersection of literature and language: Emotional and intellectual engagement in learning. *Journal of Educational Insights*, 22(4), 14-20.
9. Kelley, R. (2020). Literature and empathy: Fostering emotional intelligence in language learners. *International Journal of Language Studies*, 18(2), 110-125.
10. Lazar, G. (1993). *Literature and Language Teaching: A Guide for Teachers and Trainers*. Cambridge University Press.
11. Meyer, M. (2010). The Role of Literature in Language Learning: A Case Study. *Journal of Language Teaching and Research*, 1(4), 565-572.
12. Smith, J. (2021). Heritage literature in language learning: Understanding cultural roots. *Language and Culture Journal*, 15(2), 75-89.
13. Williams, S. (2021). Understanding culture through literature: Fostering empathy in students. *Cultural Studies Journal*, 15(1), 65-78.

UOT: 811.8
DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4015>

KREOL DİLLƏRİN ÜÇ MƏRHƏLƏLİ TƏKAMÜL PROSESİNİN HİBRİD DİLLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜNƏ TƏSİRİNƏ DAİR FƏRQLİ LİŊQVİSTİK YANAŞMALARIN TƏHLİLİ

AYSEL SOLTANOVA

asoltanova@beu.edu.az

Bakı Mühəndislik Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
Məqalənin tarixi Göndərildi: 2025-01-16 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2025-02-07 Qəbul edildi: 2025-03-07 Onlayn mövcuddur Açar sözlər: akrolekt; hibrid formalar; kreol dillər; picin dillər.	Məqalə kreol və picin dilləri arasında fərqli cəhətlərin müəyyən olunması və kreol dillərin üç müxtəlif mərhələdən keçərək son akrolektal mərhələdə hibrid dillərin yaranması ilə xarakterizə olunmasını araşdırır. Tarixin müxtəlif dövrlərində bir sıra alimlərin kreol və picin dillərin meydana gəlməsi ilə bağlı mülahizə və fikirləri də məqalənin əsas tədqiqat obyektini təşkil edir. Məqalədə eyni zamanda qeyd olunan üç müxtəlif mərhələdə dillərdə baş verən fonetik, sintaktik və morfoloji dəyişikliklərin təhlili və nümunələrlə əsaslandırılması öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın aparılmasında müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuş və belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, kreol dillər imperiya dövrünün məhsuludur, müstəmləkə ölkələrlə hakim təbəqə arasında ticarət əlaqələri qurmaq üçün ünsiyyət məcburiyyətindən yaranmışdır, kreol dillərin meydana gəlməsinə iki - ictimai- tarixi və ictimai-siyasi amillər böyük təsir gücünə malikdir. Picin dillər bazilekt mərhələyə uyğundur və budan fərqli olaraq, kreol dillərin təşəkkül mərhələsi hesab olunan akrolektal mərhələnin xüsusiyyətləri isə hibrid dillərdə öz əksini tapır. Tarixin növbəti mərhələsində isə müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, ticari əlaqələrin genişlənməsi fərqli dialektlərin dillərə nüfuzu dillərdə hibrid formaların yaranması ilə nəticələnmişdir.

Giriş

Qlobal dilin bir sıra fərqli cəmiyyətlərdə rolunu müəyyən etmək üçün müstəmləkə və post - müstəmləkə dövrlərini ayırmaq labüddür. Belə ki, İngiltərənin “*English Today*” jurnalında nəşr olunan *English in Azerbaijan* məqaləsində bu məsələ geniş araşdırılmış və müəyyən olunmuşdur ki, imperiya cəmiyyətləri linqvistik qloballaşmaya qətiyyətli şəkildə müqavimət göstərməsi ilə xarakterizə olunur. Dillərin inkişafı və imperiya cəmiyyətində yeni dil formalarının meydana gəlməsinə təsir edən əsas amillərə nəzər salsaq post-imperiya cəmiyyətlərinin yaranışı tarixini və dil – cəmiyyət münasibətlərinə kənar amillərin təsirini müəyyən etmiş olarıq. Belə ki, dillərin inkişafında daha öncələr də bir sıra dilçi alimlər tərəfindən tədqiq edildiyi kimi dildaxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) amillər mühüm rol oynayır. Dilxarici amillər nəticəsində dillər arasında əlaqə formalaşır. Dilin yaranma tarixi və dildə baş verən bu dəyişikliklərin izlərinin araşdırılmasında kreol dillər bizə əvəzsiz imkanlar bəxş edir. Kreollar adətən bir - biri ilə genetik və tipoloji baxımdan heç bir əlaqəyə malik olmayan iki dilin təması

təzahürüdür. (Misal üçün Roman/German, Niger/Konqo). Lakin, Hind-Avropa dillərinin təmsalında kontakt dillər isə ortaq genetik və tipoloji xüsusiyyətlər baxımından Kreol dillərdən fərqlənir. Kreol dillərin meydana gəlməsinə iki - ictimai- tarixi və ictimai-siyasi amillər təsir etmişdir. Kreol dillərdə substrat hadisəsinin izləri daha çox öz əksinin tapır. Misal üçün, işğala məruz qalaraq qula çevrilən və kreol dilini ana dili kimi mənimsəyən afrikalıların nəticələrinin koloniyaların hakim təbəqəsinin hədəf dilini istifadə edə bilmə imkanları olduqca məhduddur idi. Yalnız sadə sözləri dilin lüğət tərkibinə daxil etməklə kifayətlənirdilər. Lefebvrenin "Relexification Hypothesis" nəzəriyyəsinə əsasən hədəf dilin dəyişkən xüsusiyyətlərinə malik olan kreollarda mənbə dilə keçidin izləri aşkarlanır. Buna əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, kreollar hədəf dilin xüsusiyyətləri ilə birgə substrat dillərin sintaktik və semantik, superstat dilin isə fonetik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir [1].

Hesab olunur ki, kreolların meydana gəlməsində əsas rol oynayan xalqlar qula çevrilmiş və hakim təbəqənin dilindən sərbəst istifadə imkanlarından məhrum olmuş Afrika xalqlarıdır. Lakin bu məhdudiyyət kreolların meydana gəlməsində Afrikalılara öz yerli dillərinin əvəzsiz rolunu sübut etdi, misal üçün Mərkəzi Afrikalılar tərəfindən yaradılan "kikonqo" kreolu qulların əsas ünsiyyət vasitəsi idi. Koloniyalar tərəfindən yaradılan Avropa dilləri isə tədricən yerli "Koine" kreoluna çevrilmişdir. Lakin bu kreol sabit dil olaraq günümüzdə mövcud deyil və yerli Afrika qulları olan "Bozal"lar tərəfindən istifadə olunan ikinci ünsiyyət vasitəsi idi ki, koloniyaların təməli qoyulduqdan qısa müddət sonra meydana gəldi. Öz sahibləri ilə tez tez ünsiyyətdə olan və sabit ünsiyyət vasitəsi formalaşdıran qulların sayı plantasiya müddətində avropalıların sayını keçdi. Nəticə etibarilə bir- birləri ilə daha çox ünsiyyətdə olan qullar artıq sahibkar, əsas lingvist model deyildi. Bəs nə üçün artıq say etibarilə üstünlük təşkil edən bu qullar öz dillərini deyil avropalıların dilərini əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edirdilər? *"S.S.Müfvenə görə kreolların yaranmasına təsir edən əsas ekoloji faktorlar ənənəvi demoqrafik pərakəndəlikdən daha çox əhalinin seqreqasiyası, sürətli məkan dəyişdirdirilməsidir"* [2, s.76]. Misal üçün plantasiya iqtisadiyyatının mövcud olmadığı Niderlandın Antille ərazisində Holland sahibkarlar tərəfindən Brazilyaya gətirilmiş və coğrafi baxımdan təcrid olunmuş qullar Portuqal şivəsi kreolunda danışdılar. Hətta seqreqasiyanın mövcud olduğu koloniya dilləri belə qullar arasında eyni səviyyədə danışılmırdı. S.S.Müfvenə aşağıda qeyd olunan səbəbləri əsas gətirmişdir.

- 1) Afrika qullarına plantasiyada öz yerli dillərini istifadə etməyə icazə verilmirdi;
- 2) Afrika qulları "liqua franka" yarada bilmədiklər, çünki Afrikanın fərqli ərazilərindən gətirilmişdilər və yerli dilləri tamamilə müxtəlif idi;
- 3) Bozallar (Afrikada doğulan qullar) onlardan daha öncə həmin ərazilərə gətirilən və bütün zorakılıqlara sinə gərən afrikalılara uyğunlaşmalı idilər.

Yuxarıda adı çəkilən amilləri nəzərə alsaq afrikalıların öz kreollarını yaratmalarının əsas səbəbi kimi aşağıdakıları göstərə bilərik: hakim təbəqə ilə ünsiyyət; qullarla ünsiyyət; ifadəli motivasiya.

İctimai-tarixi nöqteyi nəzərdən yanaşsaq "Transatlantik kölə ticarəti" və yaxud "üç guşəli ticarət" kreolların meydana gəlməsində xüsusi rol oynayır. XVI-XIX əsrlər ərzində bu "Transatlantik kölə ticarəti" nin dünya iqtisadiyyatına danılmaz təsiri araşdırılsa da, kreolistikada bu prosesin Afrika ölkələrinə təsiri nəzərə alınmırdı. Çünki Afrika özünü müdafiə gücünə malik olmayan, xaoslu bir ərazi olaraq buradakı hər bir təcrid olunmuş qəbilə quldarların işgəncələrinə məruz qalırdı. Qul Sahilində yaşayaraq ticarətlə məşğul olan "Aja" cəmiyyəti "Haritan" və "Surinamese kreollarını" yaratmışlar. Bütün kreollar XVII-XVIII əsrlərdə yaransa da bu gün

onların bir çoxu bazası Avropa dilləri olan dillərlə birgə işlənir. Kreolların meydana gəlməsi üç mərhələ ilə xarakterizə olunur: 1) akrolekt 2) mezolekt 3) bazilekt. Akrolekt mərhələsi – baza dilə ən yaxın, kreol dili daha çox lüğət bazası ilə zənginləşdirən, mezolekt: baza dildən daha çox ayrılan (divergensiya edən) mərhələ olaraq müəyyən olunur. Bazilektal mərhələ əsasən qüsurlu kreolların yarandığı mərhələ olub, bunun əksinə akrolektal mərhələ daha ziyalı və təhsilli şəxslərin ünsiyyətində müşahidə olunurdu. Məsələn olaraq ingilis dilinin bazasında yaranmış Camayka Patois akrolekti Camayka ingiliscəsi hesab olunurdu ki, bu akrolektə sahib insanlar ingilis dili ilə Camayka akrolekti arasında keçidlər edərək ünsiyyət qurmuşlar. Belə ki, akrolektlər daha çox superstat dilin lüğətini, bazilektlər daha sadə sözlərdən ibarət yerli dillərin lüğətindən istifadə ediblər. Bazilekt və akrolekt kreolların fonetik, sintaktik, morfoloji formaları bir-birindən fərqlənir.

Fonetik akrolektlər superstat dilin tələffüzünə yaxın tələffüz sisteminə malik olmuşlar. Camayka kontekstində nümunələrə nəzər salaq:

Bazilekt:

"fi mi bwai dem a go a di shop" (My boys are going to the shop, oğlanlarım mağazaya gedirlər)

Akrolekt mərhələsində isə qeyd olunan cümlə ingilis dilinin fonetik qaydalarına uyğun tələffüz olunur [3].

Sintaktik baxımdan bazilekt dillərdən fərqli olaraq akrolekt dillər superstat dilin sistemi ilə eyniləşir. Məsələn üçün, oğlanlar mağazaya gedirlər cümləsinin strukturunda hər iki dilin fərqi müşahidə etmək mümkündür.

Bazilekt: Di bwai dem a go a shop

Akrolekt: The boys are going to the shop

Morfoloji nöqteyi nəzərdən bu dillər arasında fərqi nəzər salsaq akrolekt dillərdə sadə zaman formaları, cəm şəkilçiləri işləndiyi halda sadə formaya malik bazilekt kreollarda bu formalar mövcud deyildi. *Onlar dünən qaçırdılar* mənasını ifadə edən iki cümləyə nəzər salaq.

Bazilekt: *Dem run yesterday.*

Akrolekt: *They ran yesterday.*

Nümunədən də aydın görmək olar ki, baza dili ingilis dili olan bu akrolekt dilə sintaktik baxımdan çox yaxın olsa da keçmiş davamedici zamanda işlənməli olduğu halda keçmiş sadə zamanda işlənməmiş, bazilekt forma isə Şəxs əvəzliyini ingilis dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılmış, şəxs və zaman şəkilçiləri qaydasına isə tamamilə əməl olunmamışdır. *O bağda səni gözləyir* mənasını ifadə edən aşağıdakı nümunələrdə hər üç mərhələdə dillərin inkişaf qanunauyğunluğunu və hakim dilin sintaktik strukturu ilə eyniləşməsinə mərhələli şəkildə izləmək mümkündür.

Bazilekt(əksər kreolların strukturu bu formaya uyğundur): *Him deh a di yaad a wait pon you*

Mezolekt (orta mərhələ): *He is in the yard waiting for you*

Akrolekt (əsasən superstat dilə uyğundur): *He is in the yard, waiting for you*

Çaudenson kreolların meydana gəlməsində picinləşmə və bazilektalizasiya proseslərinin eyni dərəcədə rol oynadıqları ilə bağlı nəzəriyyəni irəli sürüb. *"Belə ki, reallıq onu göstərir ki, hazırda ingilis dilini ana dili kimi istifadə edən ingilis və amerikalılar əslində bu dili ana dili ingilis dili olmayan və Amerika, İngiltərə, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Şimali Amerikanın (Anqlofonlarından) hüddudlarından kənarda yaşayan dil daşıyıcılarından mənimsəmişlər"* kimi qeyd etmişdir. [4, s.154].

Picinlərin yaranmasının əsas səbəbi isə Avropa tacirləri ilə çoxdilli afrikalıların tarixin müxtəlif dövrlərində nizamsız şəkildə bir - birilərinə uyğunlaşmaları ilə bağlıdır. Qeyd olunması mühüm olan digər məqam Asiya bazarlarının tacirləri müştəilərin dillərinə hakim olan poliqlotlara çevrilmişdilər. S.S.Müfven tarixi əlaqələri ümumiləşdirərkən Afrika, Asiya və Sakit

okeanı ərazisində yaşayan xalqların Avropa tacirləri tərəfindən istismarı prosesində yerli əhali və Avropalılar arasında birbaşa ünsiyyəti təmin edən tərcüməçilərin mühüm rolunu vurğulamışdır [5, s.45]. Avropalıların Afrika və Asiya sahillərində ticarəti zamanı portuqal dilindən istifadə etmələri Picin dillərin Karib və Hind okeanı kreollarından sonra yaranması ilə bağlı fərziyyələri artırdı və nəticədə tərcüməçilərin sayı azalmağa başladı. *“Havay ingilis kreolu daha mübahisəlidir, çünki bu kreol plantasiyalarda deyil, şəhər mühitində formalaşmışdır və bu ərazidə yaşayan Çin, Filippin, yapon, Koreya kimi etnik birliklər öz etnik mənsubiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışsalar da Havay kreolunu ortaqlar kimi istifadə edirdilər”* [5, s.353].

İngiltərə tarixinə nəzər salsaq, Elizabettanın hakimiyyəti dövründə İngiltərə digər güc dövlətləri olan Hollandiya, Portuqaliya, İspaniya və Fransa kimi ölkələri geridə qoyaraq XVII əsrdə öz ağalığını Şimali Amerikanın Karib adalarından tutmuş Afrika və uzaq Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrinə qədər genişləndirdi, XVIII əsrdən başlayaraq isə Sakit okean, Avstraliya, Cənubi Afrika sahillərində, Cənubi və Cənub Şərqi Asiyada əsas koloniya gücünə çevrilir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində isə Afrikanın digər hissələrində öz koloniyalarını quraraq, əsası Filippində olan Amerika kimi güclü koloniyaların qurulması ilə nəticələndi. Yerli əhali ilə kolonistlər arasında ünsiyyət fərqli sosolinqvistik və struktur fərqlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Nəticədə koloniyalaşma dövründə tədrisi və qarşılıqlı, mədəni və linqvistik yaxınlaşma baş verir. İlk vaxtlar yerli əhali bunu qəbul etmək istəsə də, zamanla yerli linqvistik xüsusiyyətlər ingilis dilini zənginləşdirərək yeni bir dilin formalaşması ilə nəticələndi. Daha dəqiq yanaşılsa, *“səthi təmas leksik alınmaların dilə keçməsinə, daha güclü təmas morfosintaktik ötürülmə, intensiv təmas isə kreollaşma, yeni hibrid dillərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir”* [6, s.22]. Yəni dildə baş verən dəyişikliklərin səviyyəsi cəmiyyətlərin təmas səviyyəsi ilə mütənasibdir. S.S.Müfvenin *dilin təşəkkülü ekologiyası* nəzəriyyəsinə əsasən dil təması zamanı yeni yaranan dilə sabit elementlərin seçilməsi cəmiyyətlərin mədəni və linqvistik ekologiyasından, yəni həm ekstralingvistik, həm də intralingvistik faktorlardan asılıdır. *“Bu təmas zəminində insanlar linqvistik xüsusiyyətləri bir- birindən köçürür, təkrar edir, ötürür və nəticədə yeni linqvistik formaların yaranmasına təkan verirlər”* [6, s.24].

Əsasını Avropa dilləri təşkil edən, müxtəlif tarixi keçmişə olan xalqların dil təması nəticəsində müxtəlif regional, sosial ünsiyyət qrupları və plantasiya üzvləri arasında, eyni zamanda Avropalıların fermerlərin məhdud ünsiyyət münasibətləri nəticəsində müxtəlif dil rekonstruksiyaları yaranmağa başladı.

Mərkəzi Şimal hissədə ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə olunan ingilis dili Mərkəzi Cənub hissənin ingilis dilindən bir çox xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. İkinci dil olaraq digər bir xalqın ana dilini yalnız formada istifadə edən xalqlar dildə müəyyən vahidlərin yox olmasına səbəb olur. Məsələn, vikinqlər Şimali və Şərqi İngiltərəni işğal edərkən dildə olan feillərin şəkli əlavə olunaraq dəyişməsinə məhdudlaşdırmışlar və feillərin morfoloji strukturunu dəyişmişlər. Şimal və Cənubun bir - birinə qarışması, dil keçidi, kalkalaşma, alınma vahidlərin dilə nüfuzu nəticəsində orijinal ilk dövrlərdən ingilis dilinə hakim olan istənilən cümlə üzvü + feil qanunauyğunluğu **mübtəda+xəbər+ tamamlıq** strukturu ilə əvəz olunmuşdur. Nəticə etibarilə dillərin tipoloji və genetik nöqtəyi- nəzərdən müxtəlif linqvistik xüsusiyyətlərə malik dillərlə təması nəticəsində sabit dil sistemi - hibrid dil meydana gəlmişdir. Lakin John Mac Whorter iddia etmişdir ki, *“kreollar gənc dillərdir və tarixən baza dillər və müvafiq kreolların uyğunlaşmasında davamsızlıq müşahidə olunmuşdur”*. [7, s.12]. Əsrlər boyu picin - kreolu təkamülü nəzəriyyəsi ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi əsas Avropa dillərinə köklənən kreol və picin dillərinin coğrafi mövqeyi Afrikanın Atlantik okeanı və Sakit

okeanı sahillərini əhatə edir. Kreol dilli hakim təbəqənin əksəriyyəti isə Atlantik, Hind okeanı adaları və Amerikanın Atlantik okeanı sahillərini əhatə edir. [5, s.212].

Bunlardan ən əsası, XIX əsrdən başlayan istismara məruz qalan koloniyaların dövrüdür. Bu coğrafi mövqe olaraq Afrika, Asiya və Sakit okean adalarını əhatə edir. Hakim təbəqənin dili koloniyanın elit təbəqələrinə məktəblərdə tədris olunmağa başladı və dili "lingua franka" kimi istifadə etməyə başlayan koloniya üzvləri tərəfindən yerliləşmiş Afrika fransızcası və yaxud Nigeriya ingiliscəsi formalaşdı. Avropalı koloniyaların Afrika və Sakit okeanı adalarında ticarət əlaqələrinin əsasını qoyması ilə yerli əhali və avropalılar arasında ünsiyyət prosesi də müvafiq olaraq inkişaf etməyə başladı. Yerli əhali qeyri - Avropa mənşəli tərcüməçilərdən asılı olmağa başladı və əlaqələr genişləndikcə tərcüməçilərlə əlaqə qura bilməyən qeyri Avropa mənşəli əhali ticarət dilini formalaşdırdı. Zamanla bu dildə danışanların sayı artdı və yerli dil formasını dəyişməyə başladı. Digər tərəfdən picin dillərin ünsiyyət funksiyası artmağa başladı. Nəticədə Tok Pisin, Nigeriya ingilis dili kimi daha geniş picinlər formalaşdı. Zamanla bu picinlər ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. R.Chaudenson (2001) və S.S.Müfvenə (2001) görə picin dillər qeyri - Avropa mənşəli əhalinin üstünlük təşkil etdiyi koloniyaların plantasiyalarında formalaşdı. Deməli kreollar Avropa mənşəli xalqların qeyri Avropalılarla dil kontaktı nəticəsində koloniyaların ilkin mərhələsində meydana gəldi. Bütün mədəni əlaqələr zamanı ünsiyyət Avropa dillərində aparılırdı və qeyri Avropa mənşəlilər bir-birlərindən təcrid edilirdi, ünsiyyət hüquqları əllərindən alınır. R.Chaudensonun tədqiqatı bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bazilektlər Avropa dillərinə uyğunlaşmağa məcbur qalmış, yerli xalqla avropalılar bir - birinə qarışmış və nəticədə dünyaya gələn uşaqlar valideynlərinin evdə olmadıqları müddətdə yerli dil bacarığı səviyyəsindən asılı olmayaraq ortaqlıq dildə ünsiyyət qurmağa başlamışlar. Nəticədə picinlərin ünsiyyət funksiyası artdıqca daha sabit şəkildə istifadə olunan Tok Pisin, Nigeriya Picin ingiliscəsi kimi sabit və geniş miqyası əhatə edən ünsiyyət vasitələri formalaşdı. Picinlərin qeyri Avropalı və yerli dilə məxsus olmayan yeni təbəqə, yeni ünsiyyət forması meydana gəldi.

Digər Avropa dilləri əsasında yaranan picinlərdən fərqli olaraq Sino - Russian picini quldarlıq və yaxud ticarət əlaqələri zəminində deyil, rus dilinin dominantlığı və bazası əsasında yaranmışdır. Rus dilinin əsasında yaranan picinlərə nümunə olaraq rus - Norveç picini olan Russeorsk, Taimyr - Rus picini olan Govorka, Çin- Rus picini kimi picinləri misal göstərmək olar. Çin-Rusiya əlaqələrini nümunə gətirsək bu əlaqələrin tarixi XIII əsrin əvvəllərinə dayanır. İlk dəfə Çin və Rusiya əlaqələrindən bəhs edən " Monqolların sirli tarixi" əsəri Rusiya haqqında bəhs edən ilk tarixi mənbədir və bu mənbədə Çin-Rusiya əlaqələrin təsirindən Sino - Russian picinin yaranması öz əksini tapmışdır. Bu dildən bəhs edən ilk şəxs P.S.Pallas olmuşdur [8, s.134]. Çin rus picini tarixi mənbələrdə Kyakta-Rus - Çin picini kimi tanınırdı [89, s.3]. Müəllifin qeydlərinə görə 1831 - ci ildə Çin qanunlarına əsasən Khaktada bizneslə məşğul olan hər bir oğlan rus dili biliklərinə yiyələnməli idi [9, s.5]. Belə ki, heç bir çinli rus dilinin söz ehtiyatını əzbərləmədən və rus dilindən imtahan vermədən bu ərazidə qalıb ticarətlə məşğul ola bilməzdi. Nəticədə rus dilinin normalarına düzgün şəkildə riayət olunmadan korlanmış bir dildə danışan çinli tacirlər və bu korlanmış dilə ayaq uydurmağa çalışan rus vətəndaşlarının ortaqlıq dili Kyakta ticarət dili yarandı. Ruslar da çinli tacirlərlə danışarkən bu qüsurlu dildən istifadə edirdilər [4, s.371]. Kitab mağazalarında Çin işarələri ilə ifadə olunan rus dilinə tərcümə olunan lüğətlərin hazırlanması nəticəsində Çin sözlərinin rus tələffüzü meydana gəldi.

Bəzi müəlliflərin iddialarına görə, bu ərazidəki rus dialekti Çinlilər tərəfindən yaranmışdır. Aşağıda Çin- rus əlifbasından nümunələrə nəzər salaıq:

1) *Du-lu-guai ma-nian-er nian-du. (CPR)*

Drugoj maner netu

other manner NEG

'Tere is no other kind [of goods]'. Digər növ mal yoxdur.

2) *Di-bi ge-dao-er-li chi-lao-wei-ke? (CPR)*

Tebe kotoryj chelovek?

you which person? 'Where do you come from?' - Haradansan [10, s.10]

Yuxarıda qeyd olunan ÇPR dilində yazılmış cümlə rus dilinin tələffüz normalarına uyğunlaşdırılmışdır.

Bundan başqa ərazidə çoxsaylı yerli qrupların yayılması leksik və qrammatik şivələrin, eyni zamanda etnik müxtəlifliklərin yayılmasına təkan verdi və 1880 – ci ildə Udihe, Nanai və Çin millətlərinin evliliyi nəticəsində *taz* dili yarandı. Günümüzdə Sibir xalqının yerli əhalisinin yaşlı nəslinin nümayəndələrinin və xüsusən də Çin - rus hibrid ailələrinin gündəlik danışığında Çin – rus Picininin qalıqlarını izləmək mümkündür. Bundan əlavə Rus dilinin Çin dilinə təsiri ilə bağlı bir neçə maraqlı nüanslara nəzər salaq:

1) Samit düşümmü – iki və daha çox samitlərin yanaşı işlənməsi zamanı samit düşümmü fonetik hadisəsi məhz rus dilinin təsiri ilə bu dildə rast gəlinir. Məsələn, ÇPR dilində salaf, sözü rus dilində shtraf yəni cərimə mənasını ifadə edir. Digər nümunə olaraq bu gün mənasını ifadə edən ÇPR dilində sivoni sözü, rus dilində sevodn'a sözünün şəkli dəyişmiş formasıdır.

2) Digər dil hadisəsi olan efentezə (yunan sözü olub sözə yeni səslərin əlavə olunması) nümunə olaraq ÇPR dilinə məxsus olan seneka, *sibichka* kimi sözlərin rus dilindəki forması sneq (qar) və spichka (kibrit) sözlərində qeyd olunan efenez fonetik hadisəsinin izlərini görmək mümkündür [10, s.12].

Koloniya dövründə meydana gələn picinlərin araşdırılmasında xüsusi xidmətləri olan Şuxard bir sıra digər kreollarında araşdırılmasına töhfə vermiş və Çin - Portuqal kreolu olan – Masao, Hindistan Portuqal kreolu olan – Goa, (Misal üçün *minha, tua, sua* sözləri *meu, teu, seu* ilə əvəzlənmişdir); Negro Portuqal kreolu olan – Cape Verde kimi kreollardan nümunələr (nha caballo “mənim atım” ifadəsi portuqal ifadəsi olan “meu cavallo” ilə əvəz olunmuşdur) gətirmişdir.

Koloniya tarixinə nəzər salsaq görürük ki, avropalılar iki yolla koloniyalar qururdular. Karib, Bermuda və Baham adaları daxil olmaqla Atlantik sahili boyunca ərazilərdən yerli amerikalıları sıxışdıraraq həmin ərazilərdə məskunlaşır və eyni zamanda yerli əhalini qərbə sıxışdırmadan öncə onlarla ticarət əlaqələri qururdular. Picin dillər də elə məhz XIX əsrdə avropalılarla qeyri - avropalı mənşəli əhali arasında qeyri - intensiv əlaqələrin bərqərar olunması nəticəsində meydana gəldi. Afrika və Sakit okeanı sahillərində yaranan klassik picinlər Avropa dilləri əsasında, Chinookan, Delavari, Chostaw (Mobilian), Tupi (Lengua Geral) kimi Amerika picinləri isə yerli dillərin əsasında yaranıb.

Mənbələrə görə, Malaneziya picinləri plantasiyalarda deyil, balıqçı gəmilərində çalışan cəmi bir neçə işçinin proto-Malanez picinində danışması ilə yayılmağa başlayıb. Onun fikrincə Malanez picini cənub Qərbi Sakit okeanın substrat dilləri əsasında formalaşmışdır [11, s.42]. Sabit və heç bir şəraitdə kreollaşmayan picinlərlə kreollar arasında müəyyən oxşar məqamları vurğulasaq deməliyik ki, bu dillərin hər ikisi ünsiyyət prosesində mürəkkəb linqvistik tələblərin qarşılınması məqsədilə bir- birilə sıx şəkildə bağlı olan Avropa və substrat dillərin mənbələrinədən yararlanan və daim ünsiyyətdə olan yeniyetmələrin ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Belə

nəticəyə gəlirik ki, kreollar ilkin picinlərdən yaranmayıblar, belə ki, picinlərin yaranması kolonistlərin təsis etdikləri plantasiyalarla bağlı olduğu halda, kreollar tacirlərin ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Lakin hər ikisi tədricən, sıx ünsiyyət əlaqələri nəticəsində müəyyən hədəfə nail olmaq məqsədilə yaranmış və zamanla yeni və müxtəlif formalarda təzahür etməyə başlamış və nəhayət sabit ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişlər. Lakin uşaqların və böyükərin istifadə etdikləri kreollar bəzi oxşarlıqları nəzərə almasaq, bir-birindən demək olar ki, fərqlidir. Buna misal olaraq Saramakkan kreolunu göstərə bilərik. Saramakkan kreolundan istifadə edən uşaqların ünsiyyətində ardıcıl feillərin işlənməsi müşahidə olunmur. Gullah və Guyanese kreolunda isə indiki bitmiş zamanda edilmiş, bitmiş mənasını verən *don* (*e*) bitmiş zamanda fərqli mənə ifadə edir. “*Me done talk*” cümləsi I “*have spoken*” yəni artıq “sözümü bitirdim, deyəcəyimi dedim” mənasını verir. Guyanese kreolunda eyni zamanda feillərdən daha öncə mövcud olan “*de*” hissəciyinin köməyiylə bir neçə komponentdən ibarət cümlələr də qurulur. *Mi de a taak* cümləsinin ingilis dilində mənası *I’m busy talking* azərbaycan dilində isə, “*danışmaqla məşğulam*” mənasını verir. Qeyd edək ki, bu struktur sabitdir və uşaqlar tərəfindən heç bir dəyişikliyə məruz qalmayıb. Bundan əlavə bir kreoldan digərinə ötürülən vahid qrammatik struktur yoxdur. Bu da onu sübut edir ki, uşaqların kreol yaradıcısı olaraq təqdim olunması tamamilə əsassızdır. Buna ən bariz nümunə isə S.Müvfenin (1999) öz qızının dil inkişafını izləməsi və sabit dil formalarının yaranmasında heç bir rol oynamamasıdır. [4, s.22].

Kreolların yaranması dildə müəyyən dəyişikliklərin baş verməsinin nəticəsidir. Belə ki, plantasiya təsərrüfatı zamanı əhali yerdəyişmə faktorunun sürətlənməsi və seqreqasiya halları Avropa və qeyri Avropalıların nitq vahidlərində divergensiya prosesinə təkan verdi və eyni anda onları yeni linqvistik ekosistemə təqdim edərək yeni hibrid prosesin yaranmasına təkan verdi bu da öz növbəsində müxtəlif dil formalarının yaranması ilə nəticələndi. Pərakəndə ticarət əlaqələri nəticəsində picin dillər təşəkkül tapmağa başladı [4, s. 10]. Bu kreollara ən bariz nümunə kimi fransız dilinin təməlinə yaranan Haiti kreolunu misal göstərmək olar ki, fransızlar qərbi afrikanlılar arasında xüsusən də təhsil sisteminin əlçatanlığı məqsədilə *lingua franka* ehtiyacından yaranmışdır. Digər nümunə kimi ingilis dilinin bazasında yaranmış və Afrika dillərinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən Camayka Patois kreolunu göstərmək olar. Camayka Patois dilinə aid nümunələrə nəzər salaq:

- 1) Fonetik dəyişikliklər (ingilis dilində ağac mənasını ifadə edən *thee* Patois dilində *tree*)
- 2) Qrammatik dəyişikliklər (oğlanlar mənasını ifadə edən *boy* sözünə *dem* cəm hissəciyinin əlavə olunması *di bvoy dem*).

Afrika qullarının say çoxluğu və Afrikada koloniya dövründən əvvəl çoxsaylı dillərin olması (Fon, Eve, Volof, Yoruba, Kikonqo, Taino) linqvistik innovasiyaya yol açmışdır. Haiti kreolunun əsas linqvistik xüsusiyyətləri

- 1) Fransız dili ilə müqayisədə daha sadə qrammatikaya malik olması
- 2) Tələffüz fərqləri. Misal üçün fransız dilində at mənasını ifadə edən *cheval*, kreol dilində *chival*.

Yaranan kreollar da zamanla xalq danışığı dilinə çevrilmişdir. Dillərin qrammatik quruluşları dilə yeni keçən sözlərdən ayrı deyil, elə məhz hər bir leksik vahidin cümlədə işlənməsi nəticəsində formalaşır.

Bir çox alimlərin araşdırmalarına görə dillərin formalaşması və dəyişməsi nöqtəyi nəzərindən şifahi nitq yazılı nitqdən daha üstün olmuş, ticarət əlaqələri zamanı hətta fiziki təmas, göz təmasının olmadığı məqamlarda belə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, N. Xomski tərəfindən də qeyd olunduğu kimi “...*uğurlu ünsiyyətə nail olmaq üçün yalnız paylaşılan sözlərin tələffüzü və mənası deyil, həm də oxşar mədəni keyfiyyətləri paylaşan insanların paylaşıqları*

formalar da uyğunluluq faktoru da əsas götürülməlidir" [12, s.100]. Belə ki, kreollarla qrammatik baxımdan bağlı olmayan qeyri-sabit ingilis dilinə demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyil. Yəni bütün qeyri- sabit dillərin qrammatik xüsusiyyətləri kreollarla demək olar ki, eynidir. C.Corne, R.Chaudenson [4], S.Mufven kreolların yaranması zamanı Avropa dilləri ilə substrat dilin struktur xüsusiyyətlərinin uyğunluğu mühüm faktor olaraq dəyərləndirərsələr də, R.Chaudenson [4] və S.Mufven eyni zamanda kreolların ibtidai koloniya koinelərindən törədiyini və onların ən son yaranan kreollar olduğunu vurğulamışlar. R.Chaudenson [4], və S.Mufven eyni zamanda kreol dillərin təkamül nəticəsində müvafiq Avropa dillərinin ilkin koloniya koinelərinin strukturları xaricində yarandığı haqda fikir mübadiləsi etmişlər, lakin bu dəyərləndirmələrin heç biri dilin cəmiyyətdə necə formalaşmasına dair məntiqi bir fikir irəli sürmür. Beləliklə belə bir qənaətə gəlinib ki, dillərin yaranmasından öncə mövcud olan ünsiyyət vasitələrindən proto (əcdad) - dillərə qədər bütün dillər insan beyninin təkamülünün məhsuludur.

Dil qəbulu prosesi təbii ki, qüsursuz deyil və məhz bu qüsurlu dil köçürülməsi dil ötürülməsi prosesinin təməlini təşkil edir. Mənbə və hədəf dildə yayınmaların necə baş verməsi deyil bu yayınmanın baş verməsinə təsir edən kənar amillər və nəticədə fərqli dilin və fərqli aksentlərin yaranması M.Tomasellonun [13, s.309-328] yanaşmasının əsasını təşkil edir. Bundan başqa, A.Meillet və C.Hagege yanaşmalarının təsdiqi də M.Tomasellonun fikirlərində öz əksini tapıb. Dilçilərin fikrincə, yeni dilin qəbulunun hədəf dilin istifadəçisi tərəfindən mənimsənilməsi və yenilənməsini əhatə edir. Ünsiyyət prosesində özünəməxsus yeniliklərin edilməsi növbəti mərhələlərdə yeni formaların meydana gəlməsinə səbəb olur. D.Bikertona görə isə yeni dil, dil kontaktı nəticəsində yeni formaların əlavə olunması nəticəsində yaranır, lakin D.Bikertonun kreol dillərin bəşəriyyətdə dilin təkamülü prosesinə təsiri ilə bağlı fikirlərinin elmi əsasına bəraət qazandırılmamışdır. Lakin kreol dillərə xas xüsusi bir məqamı vurğulayaraq qeyd etməliyik ki, bu dillər həm müvafiq Avropa dillərinin müəyyən xüsusiyyətlərini, həm də müasir dillərə məxsus müəyyən mürəkkəb xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Dilin təkamülü prosesini kreol və picin dillərlə necə əlaqələndirməyin mümkün olub oluması haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Dil təkamülü T.Givonnun fikrincə əqli, nevroloji, kommunikativ, ictimai-mədəni əlaqələrin inkişafının nəticəsidir. Hər bir fərdin dilindəki özünəməxsus struktur və xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılması da dilin inkişafı prosesinə təsir edən amillərdəndir. Fərdlər arasında bu ünsiyyət fərqlərinin o qədər də nəzərə cərpacaq dərəcədə olmaması da sual doğurur. Cartesian nəzəriyyəsinə görə bunun əsas səbəbi dil öyrənmə bacarıqları demək olar ki, bütün insanlarda bənzərdir və ünsiyyət prosesində insanlar dil sistemlərini bir - birinə ötürür və S.Mufvenə görə bu bir növ yarış və seçimdir. Bu yarışda tərəflər dilə öz töhfələrini verir, yəni müxtəlif və eyni sistemlərə malik dillərin assimilyasiya prosesi reallaşır. Seçim prosesi zamanı isə daha geniş yayılan, daha çox insanlar tərəfindən istifadə olunan və daha çox üstünlüyə malik dilin seçilməsi prosesi baş verir. Bu baxımdan picin dillər aid olduqları dillərin strukturunu, daha dəqiq desək sabit və güclü dil sisteminə malik olan dilin strukturunu mənimsəyir, tək-tək sözləri və birləşmələri sabit formada saxlayır, leksik vahidlərdən istifadə edir.

Onu da qeyd etməliyik ki, bənzər elementlərə malik kreol dilləri yaradanlar qrup şəklində deyil, fərdi şəkildə ünsiyyət qurur və fərdi ideolektlərini (özünəməxsus ünsiyyət vərdisləri) formalaşdırır. Ünsiyyət prosesində bir-birinə qarşılıqlı təsir edərək dildə ortaq xüsusiyyətlər formalaşdırmağa başladılar. Müvafiq Avropa dillərindən yayınmalar nəticəsində yaranan kreollar isə fərdlərin ünsiyyətindəki seçilmiş divergensiyaların bir araya gəlməsi nəticəsində baş verir. İnsan təkamülünün hər mərhələsində yaş qrupundan asılı olmayaq bütün insanlar əvvəlki nəsillərin dilini dəyişərək istifadə edirdilər.

Afrika kreollarından olan Sramakan kreolunun yaranma tarixinə nəzər salsaq, belə qənaətə gələ bilərik ki, qulların ingilis, holland, fransız, portuqal sahiblərinin dilini yanlış imitasiya edərək yeni, dilin fonetik, leksik, qrammatik strukturunu dəyişmiş və daha sadə dialektlər formalaşdırmışlar. Məsəl üçün Saramaccan dilində *"ei hen muje pai wan, womimii de lu miii o toou"* cümləsinin mənası belədir. Əgər onu həyat yoldaşının qızı olsa, o zaman digər şəxsin oğlu olar, iki uşaq böyüyər və ailə qururlar. Cümlədəki iyirmi bir fonemin onu ingilis, yeddisi portuqal, üçü yoruba, biri holland mənşəlidir. Dialektlərdəki fərq o zaman meydana gəlir ki, bir ərazi və yaxud regionda baş verən dil dəyişiklikləri digər regionlarda müşahidə olunmur. Dil daşıyıcılarının ünsiyyəti nəticəsində dil daha geniş vüsət alır və uşaqlar tərəfindən mənimsənilməyə başlayır. Coğrafi mövqe, siyasi vəziyyət, iqtisadi imkanlar da dil dialektlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məsəl üçün, XVIII əsrlərin əvvəllərində Cənubi İngiltərə samitlərdən əvvəl və sözlərin sonunda sözlərdə *"r"* samiti tələffüz edilmirdi və bu ənənə qısa bir zamanda bütün İngiltərədə geniş vüsət aldı. Belə ki, Yeni İngilis koloniyaları və London arasında geniş ticarət əlaqələrinin bərqərar olması cənubluların öz uşaqlarını İngiltərəyə göndərərək məhz orda *"r"* samitinin düşməsi qaydaları əsasında dil qaydalarının tədrisinin təşkilini təmin edirdilər. Hal-hazırda Boston, Savanna, Nyu Yorkda bu qayda hələ də qorunub saxlanılsa da, Şimalda yaşayan ingilislərin tarixin sonrakı dövrlərində qərbə köçü nəticəsində *"r"* samitinin dildə qorunub saxlanması qaydası yenidən bütün ölkə ərazisində yayıldı. Regional dialekt dedikdə sözlərin fərqli fonoloji xüsusiyyətləri deyil, leksik vahilərin seçimi və qrammatik qaydalardakı fərqlər öz əksini tapır. İngilis dili 7 ölkənin ana dili və uzun illər İngiltərə koloniyasına aid olan bir çox ölkələrin rəsmi dili olduğu üçün bu dil bir - birindən tamamilə fərqlənən müxtəlif fonetik xüsusiyyətlərə malikdir. Məsəl üçün, *vedrə* sözü bəzi ölkələrdə *bucket*, bəzilərdə *pail*, *pərdə* sözü də 3 fərqli formada – *shade*, *curtain*, *blinds*, *şalvar* – *pant*, *trousers*, *lift* sözü *-lift*, *elevator* kimi formalarda işlənir. Hətta bu fərqlər dilin sintaktik xüsusiyyətlərində də öz əksini tapır. Belə ki, eyni mənanı ifadə edən bir cümlə müxtəlif ərazilərdə fərqli formalarda ifadə olunur. Məsəl üçün, Amerikanın bir çox dialektlərində – *Ayan and Aygun will eat* – *Ayan və Aygün yemək yeyəcəklər*, Missourinin Ozark dialektində isə eyni mənanı ifadə edən fikir – *Ayan will eat and Aygun – Ayan yeyəcək və Aynur* şəklində işlənir. Bu cür fərqlərin yaranmasına təkan verən amillər kimi iqtisadi, dini, etnik, irqi, hətta cinsi xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Məsəl üçün, İngiltərə və Amerikanın orta statusa malik olan təbəqəsi sadə fəhlə təbəqəsindən tamamilə fərqli dil xüsusiyyətlərinə malikdir və yaxud da Bağdadda xristian, müsəlman və yəhudilərin hər biri fərqli ərəb dili dialektində ünsiyyət qurur. Eyni zamanda Hindistanda mənsub olduqları sosial kastadan asılı olaraq insanlar Hindi, Gujarati, Bengali ləhcələrində danışirlar. İctimai faktorlardan qaynaqlanan dialektlər isə ictimai dialektlər adlanırlar. Bunun əksinə olaraq isə regional dialekt ticari və digər əlaqələr hesabına regionlar arasındakı dialekt fərqi özündə əks etdirir. Daha dominant və imtiyazlı dialekt isə standart dialektlər adlanırlar. BBC xəbər proqramlarında regional dialektlərin yayınlanması faktı Amerika və İngiltərənin Milli Xəbər Yayınlarında standart amerikan və ingilis dialektlərinin işlənməsi tendensiyasının artıq günümüzdə dəyişdiyini sübut etdi. Walt Whitmanın *Language in Society* kitabında müəllif qadağan olunmuş dillər haqqında məlumat vermiş və burada Çar Rusiyasının Sovetlər Birliyi dövründə bu birliyə daxil olan Ukrayna, Litva, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan kimi ölkələrdə dövlət dilinin işlənməsinə qadağalar qoyması və nəticədə dil sistemində baş verən dəyişiklər haqqında məlumat vermişdir. Kajun ingiliscəsi və fransız dilləri Luisianada qanuni şəkildə deyil, əməli olaraq qadağan edildi. 2006 - cı ildə bu haqda *"French connection"* bloqunda yazılırdı: *"Fransızlar öz ana dillərində danışarkən cəza ala biləcəkləri qorxularla dəhşətli məənvi və psixoloji travmalar yaşayır və cəmiyyətdə öz dil biliklərini nümayiş etdirə bilmirdilər"*. Bundan başqa tarixin sonrakı mərhələlərində fransız alimləri *"standart fransız dilini"* (Parisdə danışılan) yegənə dil olaraq qəbul etmələri isə ingilis dilindən alınmış sözlərlə zənginləşən *"Franglais"* hibrid dilinin işlənməsini qanunla qadağan etdilər. Bu dil le

hotdog, le parking, le weekend kimi hibrid sözlərdən ibarət bir idi. Əlbəttə ki, günümüzdə bu ifadələr fransız dilində, xüsusən də qəzet, jurnal və elanlarda geniş şəkildə istifadə olunur. Günümüzdə ingilis dili bütün dünyada “lingua franca” hesab olunur, fransız dili tarixin bir dövründə diplomatiya dilində *lingua franca*, rus dili isə sovetlər birliyinə daxil olan ölkələrdə *lingua franca* hesab olunurdu. Latın dili 1000 il boyu Roma imperiyası və Qərbi Kristendomun, yunan dili Şərqi Kristendomun, Yidiş dili isə müxtəlif millətlərdən ibarət olan yəhudi xalqlarında vahid dil hesab olunurdu. Hindistan və Pakistanda *lingua franca* Hindi və Urdu dilləri, Kanadanın Dravid dili isə Hindistanın cənub -qərb bölgəsində işlənən *lingua francadır*. Çində əhalinin 94 faizi Han dillərində danışır. Bu dillər 8 qrupa bölünür və hər qrupda yüzlərlə fərqli dialektlər mövcuddur. Han dillərindən əlavə Çində 50 - dən çox kiçik dil qrupları da mövcuddur. Monqol, Uyğur, Tibet, Koreya, Zuhang. Şimali Çin dialektinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə Pekin Mandarin dialektinin birləşməsindən vahid bir dil formalaşdıran Çin hökuməti bu dili *lingua franka* elan etmişdir. Göründüyü kimi, bəzi vahid dillər təbii şəkildə yaransa da, digərləri dövlətin məqsədyönlü dil siyasətinin məhsuludur. Lakin bəzi ölkələr hətta öz qonşularının dilini anlamaqda belə çətinlik çəkirlər. *Lingua franka* əsas yerli əhali tərəfindən qoyulan və ana dilləri müxtəlif olan insanlar tərəfindən istifadə olunan dildir. Bunun əksinə olaraq müxtəlif ictimai, iqtisadi, siyasi şərtlər altında bir araya gələn və heç bir tərəfin ana dili olmadan ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrilən dillər isə picin dillər adlanır. Picin dillərin bir çoxu XVII-XIX əsrlərdə Çin, Afrika, Amerikada ticarət əlaqələri zamanı meydana gəldi. İngilis, fransız, portuqal, holland kimi Avropa koloniyalarının dilləri ilə qeyri-Avropa mənşəli yerli xalqlarla kontaktları nəticəsində yarandığı halda bəziləri isə XIX əsrdə Amerika və Karib adalarında qul və quldarlar arasında münasibələrin fonunda təşəkkül tapdı. Digər picin dili isə Havay adalarının ananas plantasiyalarında Yaponiya, Çin, Filippin, Portuqaliyadan gələn immiqrant fəhlələrin ünsiyyəti nəticəsində yaranan Havay Picin dili idi. Hindistan qəbilələri və Avropa tacirlərinin ünsiyyəti nəticəsində yaranan digər picin dili isə Chinook jarqonu idi. Koreya və Vyetnam müharibəsi zamanı xarici əsgərlər və yerli vətəndaşların ünsiyyət qura bilmələri üçün də bir çox picin dillər yarandı. Picin dillərin araşdırılması zamanı nəzərə çarpan ən mühüm amil budur ki, dilin leksikonu daha çox prestijə və dominantlığa malik olan bir dildən alınır. Bu bir növ plantasiya sahibi ilə işçi, quldar və qul münasibətləri ilə müqayisə oluna bilər. Bu cür hakim dillər dissertasiyanın digər hissələrində də qeyd etdiyimiz kimi superstat dillər hesab olunur. Məsəl üçün, Havay Picini, Svahili (Şərqi və Mərkəzi Afrika), Bazar Malay (Malaziya, Sinqapur, İndoneziya) kimi picinlərin superstat dili yəni, plantasiya sahiblərinin dili, ingilis dilidir. Picin dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə daha az təsir edən digər dil isə substrat dillərdir. Picinləşmə zamanı *yapon, çin, taqalog, portuqal-havay* picinləri ingilis dilinin qrammatikasına töhfə verən substrat dillərdir. Məsəl üçün, çinuk jarqonunda həmin ərazinin yerli sakinləri olan çinuk və nutka dillərinə məxsus əlamətlərdən başqa eyni zamanda ingilis və fransız dillərinin də izləri aydın şəkildə nəzərə çarpır. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq: çinuk sözləri-tumtum (hiss etmək), ikt (bir), *nutka* sözləri-hiyu(çox, çoxlu), ingilis sözləri *king chaut* (kralın başçısı), saltchuk (salt water- salt ingilis dilindən duz, chuck – çinook dilindən su).

Picin dillərin yarandığı erkən dövrlərdə bu dillər sadəcə olaraq ünsiyyət dili hesab olunurdu. İlkin dövrlərdə bu dil iş prosesi zamanı istifadə olunur, digər məqsədlər üçün ana dili əsas ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Bu mərhələdə picin dillər əsasən qrammatika əsaslı və söz ehtiyatı ilə çox da zəngin olmayan dillər idilər. Növbəti mərhələlərdə picin dilləri davamlı şəkildə istifadə olunduğu təqdirdə stabilləşir və stabil picinlər adlanırdılar. Daha zəngin qrammatik və leksik vahidlərə malik olan və günün digər saatlarında və müxtəlif fəaliyyətlər zamanı istifadə olunan sabit picinlər artıq vahid müstəqil dilin malik olduğu bütün funksiyaları özündə təcəssüm etdirir və kreol dillərin yaranmasına zəmin yaratmışlar. Bu dillərə misal olaraq

Papua Yeni Qvineya picini olan və bu gün sabit kreol (hibrid) dil olaraq milyonlarla dil daşıyıcılarının ünsiyyət vasitəsi olan Tok Pisin, Bislama (Vanuatu), Krio (Sierra Lion), Camayka Patois, Havay kimi kreollaşmış picinləri göstərmək olar. Kreol dillərin picin dillərdən ən vacib fərqləri isə: 1) daha mürəkkəb və qarışıq qrammatik quruluşa malik olması; 2) leksik tərkibin daha zəngin olması; 3) yerli dil daşıyıcısına malik olması; 4) daha sabit və güclü mədəni kimliyə malik olması ilə xarakterizə olunur.

İngilis dilinin bazasında yaranan picinlərə nəzər salsaq görə bilərik ki, standart ingilis dili 14 sait səsdən ibarət olduğu halda, picinlərdə mövcud səs sayı 5-7 arasındadır. Hər bir sait bir səsi ifadə edir. Hər iki dildə olan səs qorunub saxlanıldığı halda substrat dildə olan səs superstat dildə mövcud deyilsə, həmin səs substrat dildən silinir. Bundan əlavə qrammatik vahidlərin böyük əksəriyyətinin picin dildə mövcud olmaması cümlələrin strukturuna da təsirsiz ötüşmür. İngilis dilində olan bir cümləni misal göstərək: *He is a bad man* - *O pis kişidir* cümləsi picin dilində *He bad man* - *O pis kişi* şəklində, *I am not going to the market* yəni *Mən bazara getməyəcəm* cümləsi isə *I no go to bazaar*. *Mən getməmək bazara* şəklində işlənir.

Picin dillərin morfoloji xüsusiyyətlərində affiksleşmə hadisəsi müşahidə olunmur. İngilis Picinlərində "sus" sözü "shoes" sözünün şəkli dəyişmiş formasıdır, lakin bu söz cəm şəkilçisiz işlənir və həm tək, həm də cəm isimləri ifadə edir. Feillər və isimlər adətən zamana, kəmiyyətə, cinsə, hallara görə dəyişmir və vahid formada işlənir. Bundan başqa bir çox picin dillərdə əvəzliliklər sadə formada işlənir. Məsələn, Kamtok picin dili və Kamerunda işlənən ingilis dili əsasında yaranan picin dilində standart ingilis dilinə məxsus cins və hal kateqoriyaları müşahidə olunmur.

Morfoloji nöqteyi nəzərdən isə kamtuk dilində redublikasiya (qüvvətləndiricilik məqsədilə bir nitq hissəsinin iki dəfə təkrarlanması: A.Soltanova) prosesi geniş yayılmışdır. Məsələn, standart ingilis dilində işlənən "big", yəni "böyük" sözü kamtok dilində də eyni formada işləndiyi halda, nəhəng mənasını verən "enormous" sözü isə kamtok dilində "big big" şəklində işlənir. Eyni qayda ilə "look", "stare at", "luk luk" sözlərini də misal gətirmək olar.

Kamtok dilində bir söz bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilər. Misal üçün "bad" sözü həm sifət, həm zərf, həm də isim kimi işlənir. Misal olaraq *bad* sözünə nəzər salaq. Bu söz aşağıda qeyd olunan cümlələrdə həm sifət, həm də isim, həm də zərf funksiyasını icra edir.

Sifət tu bad pikin two bad children iki pis uşaq

İsim we no laikdis kain bad we don't like this kind of badness - biz bu cür pislilikləri xoşlamırıq.

Zərf A liakam bad. I liked it very much. Bu mənim çox xoşuma gəldi.

Sintaktik baxımdan isə picinlər sadə cümlələrdir və cümlələrdə söz sırası dəyişir. Bir çox hallarda müxtəlif ana dilinə malik olan insanlar picin dilləri formalaşdırarkən onları öz ana dillərinin sintaktik strukturuna uyğunlaşdırsalar belə qarşı tərəf onları başa düşə bilirdi. Məsələn Yapon dili *Mübtəda Tamamlıq Xəbər* strukturlu dildir. İngilis dili əsasında yaranan picin dilə sahib yapon cümləni MTX strukturu əsasında qurur. Nümunəyə nəzər salaq: *The poor people all potato eat. Kəsib insanların hamısı kartof yeyir*. Digər tərəfdən XMT cümlə strukturuna malik *Tagaloq* hibrid dilində danışan Filippinli, cümlə qurarkən xəbər binci yerdə dayanır. Misal üçün, *Work hard these people- İşləyir çox bu insanlar*. Lakin sabit picin-kreollarda söz sırası da kəskin - sabit olur.

Picin dillərdən fərqli olaraq kreol dillər isə zaman, şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri ilə işlənir və affiksasiya və səs dəyişikliklərin özündə əks etdirən mürəkkəb morfoloji sistemə malikdir. Məsələn, Sakit okeanın cənub sahillərində işlənən kreollarda-özündən sonra tamamlıq tələb edən feillər adətən - *im* affiksləri ilə işlənir. Məs: *Man I pairipim masket* - *The man fired the musket*.

Eyni affiks sifəti feilə çevirən şəkilçi funksiyasını icra edir. Bu cümlədə *man ingilis dilindən alınmış kişi, i tok pisin* dilindən keçən bağlayıcı, *pairipim* ingilis dilindən parry(prepare)- sözündən törəyən və yükləmək, etmək mənasını verir *masket* isə ingilis dilindən *musket-firearm -odlu silah* sözü olaraq keçmiş və hibrid cümlənin yaranması ilə nəticələnmişdir. Cümlənin tərcüməsi isə *kişi odlu silahı doldurur/hazırlayır*.

Picin dillərin ömrü uzun olmur. Belə ki, picin dilinə hakim olan insanlar zamanla müəyyən ortaq dil seçərək həmin dili vahid dil kimi qəbul etmişlər. Misal üçün Çikuk picin dil daşıyıcıları ingilis dilini mənimsəmiş, çünki hakim dil daşıyıcılarının təzyiqi ilə bu dillərə qadağa qoyulmuşdur və standart dildən istifadəyə yönələn tədbirlər görülmüşdür. İngilis dili daxil olmaqla digər standart dillərin təməlində isə picin dillər dayanır. Misal üçün Yeni Zelandiyada həyata keçirilən geniş təhsil siyasəti nəticəsində Maoris xalqının əsas ünsiyyət vasitəsi olan picin dili ingilis dili ilə əvəz olunmuşdur.

Nəticə

Müəyyən olunmuşdur ki, kreol dillər imperiya dövrünün məhsuludur, müstəmləkə ölkələrlə hakim təbəqə arasında ticarət əlaqələri qurmaq üçün ünsiyyət məcburiyyətindən yaranmışdır, kreol dillərin meydana gəlməsinə iki - ictimai- tarixi və ictimai-siyasi amillər böyük təsir gücünə malikdir. Picin dillər bazilekt mərhələyə uyğundur və budan fərqli olaraq, kreol dillərin təşəkkül mərhələsi hesab olunan akrolektal mərhələnin xüsusiyyətləri isə hibrid dillərdə öz əksini tapır. Tarixin növbəti mərhələsində isə müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, ticari əlaqələrin genişlənməsi fərqli dialektlərin dillərə nüfuzu dillərdə hibrid formaların yaranması ilə nəticələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Review: [Untitled] on JSTOR
2. Mufwene, S.S. The ecology of language evolution / S.Mufwene. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2001. – 255 p.
3. Rickford, John R. Dimensions of a Creole Continuum: History, Text, and Linguistic Analysis of Guyanese Creole. Stanford University Press. – 1987. – p.
4. Chaudenson, R. Creolization of language and culture / R. Chaudenson. – London: Press, – 2001, – 354 p.
5. Mufwene, S.S. The ecology of language evolution / S.Mufwene. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2001. – 255 p.
6. Edgard, W.S. Postcolonial English varieties around the world/ W.S. Edgard. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2007, – 359 p.
7. Enoch, O.A. The Emergence of Hybrid Grammars, Language Contact and Change // – Cambridge: Cambridge University Press, – 2015, – p. 128 -160.
8. Pallas, P.S.. Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs./ P.S. Pallas. – St. Petersburg: Vom Jahr. – 2022. №2–s.15-19. – p.1773.
9. Thomason, S. Language Contact an Introduction / S. Thomason. – Edinburgh: Edinburgh University Press, – 2001. – 306 p.
10. Церепанов, С.И. Кяхтинское китайское наречие русского языка / С.И. Церепанов. – Москва: Известия, – 1853, – с.345.
11. Bhikhu, P. Rethinking Multiculturalism Cultural Diversity and Political Theory/ P. Bhikhu. Viana: Study, – 2000, – 262 p.
12. Chomsky, N. New horizons in the study of language and mind // – Cambridge: Cambridge University Press, – 2000, – p.56-69.
13. Tomasello, M. The emergence of grammar in early child language // – USA: The Evolution of Language out of Pre-language, – 2002. №53, – p. 309-328.

UOT:82-31

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4021>

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ROMANINDA SOSIAL İZOLYASIYA VƏ ÖZÜNƏQAPANMA

FƏXRİYYƏ NAIL QIZI İSAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti-dissertant

Mingəçevir Dövlət Universiteti- müəllim

fexriyyeisayeva_2020@mail.ru

ORCID 0009-0009-5534-0129

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
Məqalənin tarixi	Müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızda insanın cəmiyyətdən qopması, mənəvi tən- haliği və sosial yadlaşma kimi mövzular diqqət mərkəzindədir. Özgələşməni əsas götürən çağdaş Azərbaycan romanı sosial izolyasiya və özünəqapanma mövzu- sunu müasir cəmiyyətin fərdlərin emosional-psixoloji vəziyyətinə təsirlərini dərindən əks etdirir. Təqdim olunan məqalədə fərdlərin keçmişlə bugün arasında yaşadığı daxili konfliktlər, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin onların həyatına həddəci təsiri və bu və digər səbəblərlə qəhrəmanların sosial yadlaşması təhlil edilir. İsmayıl ("Maestro"), Mədat ("Zadə") və Həbib ("Yuxuya gedib gəcə") kimi qəhrəmanlar vasitəsilə özgələşmə problemi həm fərdi, həm də ictimai müs- təvidə təhlil olunaraq, bu mövzunun Azərbaycan nəsrində xüsusi yer tutduğu göstərilir.
Göndərildi:2025-01-09	
Yenidən işlənmiş formada alındı:2025- 03-14	
Qəbul edildi: 2025-03-14	
Onlayn mövcuddur	
Açar sözlər: özləşmə, çağdaş roman, sosial izolyasiya, özünəqapanma, Azərbaycan ədəbiyyatı.	

СОЦИАЛЬНАЯ ИЗОЛЯЦИЯ И САМОИЗОЛЯЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ РОМАНЕ РЕЗЮМЕ

В нашей литературе периода независимости в центре внимания находятся такие темы, как отделение человека от общества, духовное одиночество и социальное отчуждение. Современный азербайджанский роман, основанный на отчуждении, глубоко отражает социальную изоляцию и самоизоляцию, влияние современного общества на эмоциональное и психологическое состояние личности. В представленной статье анализируются внутренние конфликты, переживаемые индивидами между прошлым и настоящим, решающее влияние изменений в обществе на их жизнь, а также социальное отчуждение героев, обусловленное этими и другими причинами. Через таких героев, как Исмаил («Маэстро»), Мадат («Травма») и Хабиб («Засыпает ночь»), анализируется проблема отчуждения как на индивидуальном, так и на социальном уровне, и показано, что данная тема занимает особое место в азербайджанской прозе.

Ключевые слова: отчуждение, современный роман, социальная изоляция, замкнутость, азербайджанская литература.

Giriş

Müasir zamanın artan ictimai və psixoloji problemləri arasında sosial izolyasiya və özünəqapanma da yer alır. İnsanlar arasındakı ünsiyyətin azalması həm fərdlər, həm də bütövlükdə cəmiyyət üzərində ciddi təsirlərə malikdir. Sosial izolyasiya insanın müxtəlif səbəblərdən ətrafla əlaqələrini məhdudlaşdırması, özünəqapanma isə öz daxili dünyasına çəkilməyi üstün tutaraq cəmiyyətdən uzaqlaşmasıdır. Hər ikisi, adətən, bu və ya digər dərəcədə fərdin emosional-psixoloji vəziyyəti ilə bağlı olur. Prinsipcə, bu iki vəziyyət çox bənzər olsa da, fərq bundadır ki, sosial izolyasiya daha çox xarici faktorlardan asılıdır; yəni ailə, dostlar və

ümumən cəmiyyətlə olan əlaqələrin zəifliyi nəticəsində yaranır. Özünəqapanma isə daha çox fərdin özündən qaynaqlanan səbəblərlə bağlıdır. Bu iki ruh halı bir-birinə qarşılıqlı təsir gücünə malikdir: özünə qapanan insan ətrafla əlaqələrdən uzaqlaşdığı üçün zamanla tamamilə sosial izolyasiyaya məruz qala bilər. İnsan və cəmiyyət münasibətləri çağdaş Azərbaycan nasirlərini ən çox narahat edən məsələlərdən olduğu üçün hər iki mövzu kontekstində özgələşmə çağdaş nəsrdə geniş əksini tapır.

Əsas hissə

Azərbaycan yetmiş il sovet ideologiyasının basqısı altında yaşayandan sonra tamamilə yeni – müstəqil dönmə ayaq basdı. Yeniliklər, reform və dəyişikliklər bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da özünü göstərdi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanında ideya və məzmun qatında yenilənmə başladı. Çağdaş romançılığımız bir tərəfdən yeni nəsil müəlliflərin baxış bucağından əks olunan, digər tərəfdən zamana ayaq uydurmağa çalışan öncəki nəsillərin yaratdığı ədəbiyyatdır.

Suverenliyə nail olmuş dövlətin vətəndaşı uzun sürən mübarizələrdən çıxmış, müharibədən keçmiş, kataklizmlərin formalaşdırdığı yenilənmiş, yorğun, əksərən ümitsiz qəhrəmandır. Maraqlıdır ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan romanında özgələşmə motivi daha çox 80-cilər nəslinin nümayəndələrinin yaradıcılığında üstünlük təşkil edir. Romanları üçün sosial-psixoloji üslubun xarakterik olduğu Zəhid Sarıtorpaq, Aslan Quliyev, Əlabbas, Səfər Alışarlı, Eyvaz Əlləzoğlu, Saday Budaqlı, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Azad Qaradərəli və s. müəlliflərin bədii obrazları cəmiyyətlə ayaqlaşma bilməyən, “palaza bürün, el ilə sürün” diqtəsinə uyğun yaşamağa çətinlik çəkən qəhrəmanlardır.

Müstəqillik dövrü özü ilə yenilənmənin üstünlükləri ilə yanaşı, çətinlik və ziddiyyətlərini də gətirdi. Ölkənin otuz ilə yaxın müharibə şəraiti, torpaqlarımızın işğal altında olması, bir milyona yaxın qaçqın və köçkünün əzabları, itkilərimizlə yanaşı, yetmiş il boyunca həsrətini çəkdiyimiz fikir və söz azadlığı bir tərəfdən romanlara işıq, ümid şəklində yansıyırdısa, digər tərəfdən bir quruluşdan çıxıb yeni bir quruluşa, demək olar, tamamilə transformasiyaya uğramış həyata adaptasiya oluna bilməyən vətəndaşın çətinlik və ağrısı kimi əksini tapırdı.

Ötən əsrin sonlarından başlayan mübarizə bütün ölkənin vətəndaşlarını kütləvi şəkildə siyasiləşdirdi. İnsanlar illərdir arzusunda olduğu azadlıq yanğısı ilə axın-axın milli azadlıq hərəkatına qoşulur, müstəqilliyin özü ilə kommunizmin bəxş edə bilmədiyi rifahı gətirəcəyinə inanırdılar. Lakin müstəqillik əldə edən dövlət həyata yeni atılan körpə kimi hər şeyi başdan başlamağa məcbur olduğu dövəmdə həm də düşmənlə mübarizə aparmaq məcburiyyətində idi.

Dövr bütövlükdə ağla qaranın, sevinclə göz yaşının bir-birinə qarışdığı ziddiyyətlər burulğanına düşmüşdü. Belə bir zamanda ədəbiyyat, xüsusilə, romançılıq da dönmənin və insanın görünən və görünməyən konfliktlərini əks etdirirdi. Səfər Alışarlının “Maestro” (2004) romanı keçid dövrü hadisələrini, müstəqilliyə gedən yolun ağrı və ziddiyyətlərini əks etdirir. Adətən, insanlar quruluşların dəyişməsinə köklü dəyişikliklərin baş verəcəyi ümidi ilə arzulayırlar. Elə bilirlər, gələcəkdə hər şey daha yaxşı olacaq, iş yerləri yaltaqların və rüşvət verə bilənlərin yox, peşəkarların üzünə taybatay açılacaq, vəzifələrdə pulu çox olan deyil, bacarığı ilə o məqama layiq olanlar oturacaq. Romandakı ziddiyyət də elə doğrulmayan ümidlərin puça çıxmasından yaranır.

“Maestro” romanında musiqiçi İsmayıl özündən xeyli kiçik qardaşı sanki ayrı dünyaların adamlarıdır və onun hamıyla eyni dünyadan olmaması qardaşı ilə münasibətləri fonunda aydın

görünür. Ümumi düşüncəyə görə, bir insan musiqiçidirsə, toylara, banketlərə gedib pul qazanar, yaxud ara-sıra televiziyada görünər, tanınar. İsmayıl isə kimsənin anlamadığı, qəbul etmədiyi bir musiqinin, bir alətin ifaçısıdır: *“Sonra bu qaradınmaz, hirsli, saçları pırtlaşıq adama uşaq təzədən, sanki yuxudan ayılmış kimi, bir az da yad baxışla baxanda, onun nəinki bir vaxtlar ağappaq kostyumda, əlində müxtəlif rəngli işıq parçalarını əks edən gümüşü saksofon, televiziya ekranlarında görünməsinə, ümumiyyətlə, musiqiyə, incəsənətə daxil olduğuna şübhə eləməyə bilmirdi. Uşaq bircə onu bilirdi ki, qardaşının yolu əzablı yoldur, onun öz yolu isə bambaşqadır.”* [2, s.10]

İsmayıl dünyanı musiqi vasitəsilə qavrayan, ağrılarını da, vurğunluğunu, sevincini, kədərini də musiqi dilinə çevirib o şəkildə qəbul edən sənət adamıdır. Onu anlamayan yalnız kiçik qardaşı deyil, saksofon ifaçılığının gərəksiz iş olduğunu düşünən hər kəsdir. Beləcə, İsmayıl mənən tənhadır, sənəti gərəksiz hesab edib onu bəzən arxasınca, bəzən elə üzünə lağa qoyan hər kəsə yaddır. Tənhalıq anlayışını fəlsəfi aspektdən araşdıran E.A.Yudiç qeyd edir: *“Ənənəvi olaraq, tənhalıq vəziyyəti ya şəxsiyyətin daxili reflektiv pozumluğu ilə, ya müəyyən sosial əlaqələrin qopması və ya çatışmazlığı, ya da eyni zamanda hər ikisi ilə əlaqələndirilir. Başqa sözlə, tənhalıq vəziyyəti, bir qayda olaraq, iki mövqedən götürülür: tənha insanın daxili aləmi və onun sosial mühiti mövqeyindən.”* [8, s. 97]

“Maestro” – sənətin məramını qazancda deyil, onun bəxş etdiyi ruhani həzdə görənləri ümumiləşdirir. Onlar bütünlükdə anlaşılmadığı bu dünya içrə yaddırlar, buradakı yazılmayan qayda-qanunları tanımaq belə istəmərlər. Sənət adamlarının qəribəliyi barədə deyilənlərin haqqını verən İsmayıl qapalı, qaraqabaq biridir; başqalarına ciddi görünən bir çox məsələlər ona yaddır. Məsələn, onu kiçik qardaşının nə qiymətləri narahat edir, nə gələcəklə bağlı qayğı və planları.

İsmayılın sosial yadlaşma səbəbi onun məşğul olduğu işdir – saksofon çalmaq başqalarına görə, mənasız bir məşğuliyyətdir; nə düzəməlli qazancı var, nə hörməti. O, musiqi alətini saxladığı futlyarın içərisində belə tarakanlar qaynaşan çirkli bir yataqxanada yaşayır. Qardaşına danışanda bəlli olur ki, dəfələrlə oxuduğu məktəblərdən qovulub. Sonradan Rusiyada musiqi təhsili alan, bu sahədə çalışan İsmayıl hətta öz sənət dünyasına da yaddır – orada da yalnız öz havasını çalmaqdan zövq alır: *“Yalnız öz musiqisini çalırdı, o musiqini kimlərsə başa düşüb-düşməyəcəyi çoxdan onu maraqlandırmırdı. Bir vaxtlar bu ağrı da, yəni səni doğan arvadın başa düşmədiyi bir musiqi üstündə həyat qurmaq ağrısı, onu həddindən artıq narahat eləmişdi, ancaq indi hər şey ona qanunauyğun, real həqiqət kimi açılmışdı: dünyada hər şey hamı üçün deyil.”* [2, s.14] İsmayıl musiqini həyatının mərkəzinə qoyduğu üçün hamıya yadlaşır, mənəvi tənhalığını basdırmaq üçün yenə də saksofona sarılır.

Başqaları onu nə qədər “ağ qarğa” kimi görürsə, İsmayıl üçün də başqaları bir o qədər bozluqdan, rəngsizlikdən ibarətdir. O anlayır ki, nəğməsiz, zümzüməsiz yaşamağı bacaran insanların dünyasında “hər şey hamı üçün deyil”. Romanda sənətkarın cəmiyyətə özgələşməsi məsələsi cəmiyyətdə baş verən siyasi dəyişikliklər və ictimai xaos fonunda daha qabarıq nəzərə çarpır. Başqa sözlə, romanda sosial yadlaşma səbəbi yalnız sənət deyil, həmçinin ümumiyyətlə, insanların bir-birini başa düşməyə çalışmaması, hər kəsin öz mövqeyini müzakirə edilməyəcək qədər haqlı saymasıdır.

Mərhum Azər Abdulla bu romanı təhlil edərkən yüksək qiymətləndirmiş, onu “elegiya” adlandırmışdır: *“Maestro” romanı, əsərin baş qəhrəmanı “neçə aylardır yarasını yalayan heyvan kimi gəzən” saksofonçu və bəstaçi nadir talant İsmayıla, sıyrıqlısı qızıl sikkələrlə dolu acından ölən miskin, qoca qaçqın Sədiyə, çölün tozlu yolu boyunca addımladıqca, qırmızı plastmas çəkəkləri cadarlı dabanlarına çırpılıb səs salan Mərdanın qızı Telliyə, milyondan artıq sakini olan meydanı günlərlə idarə edə bilən*

iyirmi altı yaşlı fəhlə Nahid Paşayevə və ustalıqla yaradılmış ölüm xofundan qorxaraq (bu məqamda Mirzə Cəlilin "Kişmiş oyunu" əsəri yada düşür), bəlkə tək, köməksiz qaldığından, son ümidi məmləkəti vətəndaş qırğınından sovuşdurmaq amacıyla qaçan ölkə prezidentinə, bəlkə məmləkətin talesiz bütün insanlarına, cəmiyyətə yazılmış, yaxud bəstələnmiş hüznünlü bir ağı, bir elegiyadır. İsmayılın təbirincə, solo ilə yox, böyük orkestr - azman xorla ifa olunub səslənən bir ağı-elegiya..." [1, s. 5] Sənətkarın əsas personaj olduğu əksər bədii əsərlərdə o, anlaşılmayan, ümum tərəfindən qəbul edilməyəndir. Bunun səbəbi isə elə reallıqda da sənət adamlarının fərqli düşüncə və dünyagörüşə malik olması, əlaqədarlıqda düşüncə işığı kimi parlamasıdır.

İsmayıl illərdir ata evinə getmir, vaxt keçdikcə öz doğmalarından o qədər uzaqlaşır ki, kəndə necə gedəcəyini, ailəsi ilə necə üzləşəcəyini bilmir: həm onlara acıqlıdır, həm də özünə. Kənddən şəhərə "adam olmağa" gəlmiş uşaq illər sonra tamamilən fərqli düşüncəyə, dünyagörüşə malik bir insan kimi gəldiyi məkana, o məkanın sakinlərinə tamamilən yadlaşıb. Bu yadlığı məsafələr deyil, təfəkkür fərqi yaradır. İsmayıl məşğuliyyətinə sevgisini izah edib özünə haqq qazandırmaq istəmir. Ən pisi isə odur ki, seçdiyi yol da ona xoşbəxtlik gətirmir, musiqiyə olan sevgisi nə yaxşı qazanmağa kömək edir, nə bir rifah sahibi olmağa. Rusiyada konservatoriya təhsili alıb geri qayıtsa da, "MUZUP" rəhbəri onu "səni təhsil almağa biz göndərməmişik ki, biz işə götürək" deyər saksafon ifaçısına ehtiyacları olmadığı ilə əsaslandırır onu işə götürür. Trombon ifaçısı İsmayıl məsləhət verir: "- Sən nə Xrennikovun nəvəsisən, nə də Parkersən. Get onun yanına, düş ayaqlarına, yalvar - o belə şeyləri sevir. Nə işə götürür-götürsün: kuryer, alət daşıyan, afişa yapışdırın, ayaqqabı silən - fərqi yoxdur, tək sən zirzəmiyə girə biləsən. Yoxsa məhv olasan. Yazıqsan!" [2, s.27]

Sənətə və sənətkara, elmə və alimə qiymət verilməyən bir cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərdən, yüksək əxlaqdan bəhs etmək mümkün deyil. Əlində kiçik bir səlahiyyət olduğu üçün insanları halal haqqından məhrum edən rəisin, onun ayağına düşüb yalvarmağa hazır olan "sənət adamları"nın ərsəyə gətirdiyi "sənət" İsmayılın dogma ola bilərdimi?! O nəinki mühitə, insanlara, hətta öz sənətinə də yadlaşır. Amma bu yadlaşma onun sənətinin əsl mahiyyətinə, saksafon ifaçılığına, ciddi musiqi anlayışına deyil, musiqidən və musiqiçidən gözlənilən davranışdır. Beləcə, tənhaləşdikcə özünə qapanan İsmayıl başa düşür ki, onu anlamayan, duymayan bir çevrəyə ehtiyacı yoxdur və seçimlərini izah etmək məcburiyyətində qalmadan yaşadığı insanlarsız həyatı daha hüzzurludur.

Saday Budaqlının kiçik həcmli "Zədə" romanı sovet dövründə qələmə alınsa da, 2015-ci ildə latın qrafikası ilə ilk dəfə nəşr olunan kitabında yer aldığından və özgələşmə mövzunu əhatə etdiyindən ondan bəhs etməyi də məqsədəuyğun bilirik. "Zədə" romanının qəhrəmanı uşaqlıq travmalarının illər sonra da xoşbəxt olmağa qoymadığı, öz içindən kənara çıxıb bilməyən tənha insandır. Romanın əvvəlindən öyrənirik ki, Mədət qardaşı Süleymanın işi ilə bağlı səlahiyyətli birinə - nişanlısının dayısına ağız açmalı olur və buna görə özünü alçalmış, əzilmiş, kiçilmiş, "üzünə saxta təbəssüm verib şit-şit gülümsəməyə" məcbur qalmış riyakar biri kimi hiss edir. Roman qəhrəmanın bu halına görə özünü ürəyində danlaması, el sözü ilə ifadə etsək, "didib-tökməsi" ilə başlayır. Özünü bağışlaya bilməyən Mədət ağız açdığı insanın qarşısındakı halını, ona göstərilən münasibəti həzm etməkdə çətinlik çəkir, uzun-uzadı özünü yad adammış kimi yamanlayır: "Təqsir özündədi. Bir var səni alçaltmaq istəyələr, bir də var durduğun yerdə özün yazıqlaşasan. Onu alçaltmaq ağına da gəlmirdi. İt üstünə hürəndə necə deyərsən ki, it mənə alçaltmaq istəyir. Hürmək itin peşəsidir. Özüncə özünü alçaltmış. Kiçilib pişik boyda oldu. Nə boyda oldusa, o boyda da əyninə paltar tikişdilər. Gəl indi təzədən başını dik tut, sinəni qabart, görüm, necə qabardırsan." [2, s.241]

Mədət olduqca həssas, hətta vasvası insandır. İki ildir kirayənişin olduğu mənzilə heç cür öyrəşə, isinişə bilmir, sanki sabah çıxıb getməli imiş kimi daim “çemodan əhvalı”ndadır. Romanda metaforalar onun bu evə, bu həyata yadlığını ifadə edir: özünə bu evdə yer tapmadığı kimi, ilk ailə fotosuna, yeganə birgə şəkillərinə də divarda münasib yer tapa bilmir; həyatı zibil-lədiyi üçün dibində şəkil çəkirdikləri tut ağacını atası kəsir və s. Mədət ailə şəkillərinə baxanda yadına düşür ki, düz bir ildir, valideynlərini görməyə getmir, amma heç onlar üçün darıxmır da. Təhkiyədən bəlli olur ki, ailəsində mehribanlıq, canıyananlıq yoxdur, hər şeyə bir az yad, soyuq münasibət var və Mədət də elə onlara oxşayır. Buradan qəhrəmanın uşaqlıq zədələrindən qaynaqlanan psixoloji ağrılarını izləmək mümkün olur.

Ədəbiyyatşünas İradə Musayeva “Zədə” romanının ideyasının **“alçalmanın anatomiyasını açmaq missiyası”** üzərində” qurulduğunu vurğulayaraq yazır: *“Alçalmaq, bu rəzil prosesə öyrəşmək də olurmuş. Mədətin bacısı Gülzar döyülməyə, nənəsi korluğa, cəmiyyət qorxu içərisində yaşamağa öyrəş-diyi kimi, fərdlər, şəxslər, şəxsiyyət kimi qəbul edib səcdə etdiyimiz adamlar da alçalma dinamizmasına, mexanizminə öyrəşə bilərmiş...”* [7] Doğrusu, romanda Mədətin bütün məsələlərə dərin psixoloji travmalarından qaynaqlanan münasibətini izləyərkən ideyanın alçalmadan ibarət olduğunu demək olmur. Roman boyu Mədətin onsuz da mənən tək, tənha olduğunu izləyirik. O həmişə hamı tərəfindən yaddan çıxan və ya daha çox, yaddan çıxdığını düşünən bir insandır. Hətta hərbi xidmətə çağırış vərəqəsini görəndə unudulmadığı, yada düşdüyü üçün sevinir. Lakin bu unudulmasının səbəbi onun uşaqlıq travmalarından qaynaqlanan beyninin psixoloji tələsidir.

O xatırladıqca bəlli olur ki, ailəsində hərə özü üçün yaşayırmış, hərə bir tərəfə dağılmağa çalışırmış. Məsələn, bacısının kimə qoşulub qaçdığını belə bilmirlər. Anası öz anası ilə yola getmir, daim dalaşır. Ailə bağları qopub, qohumluq əlaqələri yox dərəcəsidir. Özünü kimsə-yə gərək olmadığına inandırıldığı üçün ona sarı addım atanları da uzaqlaşdırır, özü də hamıdan qaçmağa, araya məsafələr qoymağa çalışır. “Zədə” romanı bu məqamla bağlı onu göstərir ki, insanın nəinki həyat yolu, həmçinin xarakteri uşaqlıq dövründən, həmin çağda yaşadıklarından, ailədəki münasibətlərdən birbaşa asılıdır. Mədətin şüuraltısı uşaq vaxtı qarşılaşdığı sevgisizliyi, soyuqluğu norma kimi qəbul edir və bunun əksi olan hər şey ona saxtalıq, riyakarlıq kimi görü-nür.

İlk dəfə ev məsələsi ilə bağlı qardaşına görə ağız açan Mədət zamanla qorxuları (burada ciddi psixoloji travması olduğu nəzərdən yayınmır) üzündən daha da balacalaşır, bir haqsızlıqla rastlaşanda sərt qarşılanacağından qorxub tez susur, ya sözünü geri götürür. Daim utanır, özünü yaxşı heç nəyə, hətta sevdiyi nişanlısına da layiq bilmir. Tutu gözəl olduğu üçün onsuz da Mədətə yad görünürdü, doğmalığı duymurdu. İndi üstəlik, onun cəmi üç-cə aydır tanıdığı dayısına ağız açıb qarşısında kiçildikdən sonra özünü bu qızın sevgisinə heç layiq bilmir. Mədət inanmır ki, kimsə onu sevə bilər, inanmır ki, onunla ünsiyyət kiməsə maraqlıdır. O bütün davranışları üçün özünü danladıqca öz gözündən günbəgün daha çox düşür, öz məninə yadlaşma baş verir. Ata yurduna getmək üçün yola çıxır, amma mənzil başına gedib çatmır. Yol boyu ailəsini, qohumlarını yada salır, uzun-uzadı düşüncələrə daldıqca birdən gözündə hər şey mənasızlaşmağa başlayır: *“Pəncərədən heç nə görünmürdü. Təkcə qaranlıqdı, onu görmək üçün gözü yummaq da olardı. Hə, o, Düzyurda gedir, sabah ata-anasını görəcək. Nə olsun axı? Bununla nə dəyişəcək? Heç nə, heç nə. Özünü aldatmağa dəyməz. Heç nə dəyişməyəcək.”* [3, s.307] Bu düşüncələrlə də biletdən Bakıya qayıdır.

Şüur axını texnikası ilə yazılan “Zədə” romanı ailəsinə və bütün ətrafına özgüləşmiş insanın onlardan birinə çevrilməsi qorxusunu, bu qorxu fonunda özünəqapanma və sosial izolyasiya

prosesini əks etdirir. Mədət yaşamaq haqqında o qədər düşünür ki, yaşaya bilmir və beləcə, həyat, xoşbəxtlik, bütün münasibətlər ona saxta, gərəksiz görünür. Anlayır ki, belə yaşamaq olmaz, belə yaşamaq lazım deyil. Yorğun halda evə gələn Mədət narahat düşüncələrlə yuxuya gedir. Bu, narahat ömrün son əbədi rahat yuxusu da ola bilər, fərqli bir başlanğıc da.

Novruz Nəcəfoğlunun 2019-cu ildə işıq üzü görmüş “Yuxuya gedib gecə” əsəri də insanın mənəvi tənhalığı mövzusunə xüsusi diqqət çəkir. Tədqiqatımızın predmeti romanlar olduğundan qeyd etmək yerinə düşər ki, kitabın çapı zamanı janrı povest kimi müəyyənləşdirilsə də, mövzunun işlənməsi və miqyası etibarilə əsəri roman hesab edə bilərik. Yazıçı-publisist Kənan Hacı bu barədə yazır: *“Janr etibarilə bu əsəri roman adlandırmaq olar. Əsərdə faktlar və xarakterlərin psixologiyası incəliklə açılır, personajların danışığı olduqca yığcam və sadədir. Romançı üçün əsas predmet insan hisslərinin yaxşı və pis tərəflərini müşahidəsi və təsviridir, əsərin əzəməti, böyüklüyü həyat həqiqətinin dərinliyində, mənasında və təsvirindədir. Məsələnin mahiyyəti nədən ibarətdir? Həyatı bütün canlılığı, rəngarəngliyi ilə mənimsəməkdə, onun bütün gizli səbəblərini sənətin ecazkar dililə izah etməkdə, tipik həqiqətləri, xarakterləri seçməkdə, bir sözlə, həyatın və tarixin inkişaf məntiqini romanın süjet xəttinə çevirməkdir.”* [4, s.6]

“Yuxuya gedib gecə” əsərində özgələşmə motivi həm fərdi, həm də cəmiyyət kontekstində ifadəsini tapır. Müasir insanın mənəvi böhranı, bu səbəbdən tənhalığı və çevrəsindən uzaqlaşması məqamları romanda əsas qəhrəmanın psixoloji vəziyyəti, yuxusu və xatirələri vasitəsilə açılır. Reallıqla yuxu arasında qalan Həbib keçmişə qaytaran səs onun axtarışa çıxmasına səbəb olur. Həmin səs gah uşaq cığirtəsidir, gah “Hop-hop” quşunun nəğməsi, gah “Səməndər”in kişnərtisi, gah da “yaddaşında bir kitablıq söz qoyan o Qadın”ın səsi... *“Beləliklə, yazıçı deyir ki, xoşbəxtlik nəğməsinə, “Hop-hop”un səsinə eşitməkdən ötrü mütləq əzabı, ayrılığı, qorxunu keçirməlisən içindən və bu ideya ilə sufi ovqatı ifadə etmiş olur... Və mənə görə povestin əsas üstünlüyü bölümdən-bölümə müxtəlif səslərin vasitəsilə bu halı göstərməsi və insan ömrünün mərhələlərini göz önünə gətirməsidir. Burada bütün səslər var sanki...”* [6, s.16] İzinə düşdüyü səsi keçmişdə axtarmalı olduğunu dəqiq bilsə də, gerçəklik, həyat yalnız xatirələrdən ibarət ola bilmir, Həbib keçmişlə indiki zaman arasında var-gəl edir: *“Beynindən qərribə bir düşüncə keçdi: “Səsin yaddaşdakı yönü, raftarı sözdən fərqlidir, görünür. Söz o başdan üzübəri, səs isə bu başdan geriye səyahət edir.”* [5, s.15] Həbibin bütün rahatlığını əlindən alan bu səda mətnə keçmişin xatirələrini proyeksiyalayır.

Qəhrəmanın daxili monoloqları, yuxuları, xatirələri, xəyalları onun içində olduğu zamana yad olan əsl özünün axtarışı hissini yaradır. “Yuxuya gedib gecə” romanı istər-istəməz oxucuda sual doğurur: insan bugünə nəzərən öz keçmişinə nə qədər yaddır, nə dərəcədə qopub? Axı insanın özündən qopması yalnız yaşının artması, zaman məsafələri ilə bağlı deyil; illər keçdikcə həyatın verdiyi dərslər, qazanılan təcrübələr yepyeni bir insan yetişdirir. Deməli, dünənki özünə yadlaşma təkcə qəhrəmanın öz iç dünyasına aid deyil, eyni zamanda onun cəmiyyətlə münasibətlərinə də təsir edir. Müasir dünyanın sürətlə dəyişən reallıqlarına uyğunlaşa bilməyən qəhrəman mənəvi dəyərlərin itirildiyi mühitdə özünü “öz evində” hiss edə bilməz. Yazıçı qəhrəmanın fəlsəfi-psixoloji təlatümləri fonundakı mənəvi yadlığını rəmlər və metaforalardan istifadə yolu ilə uğurla əks etdirir. Gecə əsər boyu həm əsas zaman, həm də əsas məkandır. Gecə - sirdir, üstünə örtük çəkilmiş keçmişdir, tərpedəndə hər anından kövrək xatirələr səpələnən ulduzlu səmadır...

Əsər boyu oxucuya elə gəlir ki, Həbibin “xroniki” darıxmasının heç bir səbəbi yoxdur. Elə görünür ki, ürəyini kimsəyə açmayıb xatirələrini özünə həmdəm bilən Həbib, sadəcə, adamlarla ünsiyyəti sevmir, ya da bacarmır. Amma “o qadın” deyə xatırladığı qadın barədə xatirələri

çözələndikcə sirrin də üstü açılır; məlum olur ki, ürəyi paralanıb, yaralanıb. Belədirsə, canlı ünsiyyətə meyil etməməsi də, tənhalığını xatirələrlə ovutması da təbiidir.

Həbibin xatirələrin dalınca düşməsinə səbəb səs, səda olsa da, ən sevdiklərini həm də sükutun doğmalığı ilə xatırlayır. *"Birgə olanda daha çox sükutla danışardıq. Sözlərsiz də söhbət etməyin üsulları vardı aramızda. Baxışlarla birgə ruhun təzadlı eyniləşmək istəyi də danışar, vücudumuzdakı yanğının elə-belə söndürülməsinin mümkün olmayacağını düşünə-düşünə birləşmək ehtiyacı da çıxardı üzə..."* [5, s. 136-137] Xatirələr Həbib üçün həm sığınacaq, həm də acı həqiqətlərlə üzləşmə məkanıdır. Bu, yadlaşmanın ikili mahiyyətini göstərir: keçmişə bağlı qalmaq həm rahatlıq gətirir, həm də indiki zamanın reallıqları ilə uzlaşmanı çətinləşdirir. Birinə daha çox bağlanmaq cəmiyyətə yadlaşmaya səbəb olur.

"Yuxuya gedib gecə" əsərində qəhrəmanın keçmişlə bağlı duyğulu xatirələri ilə indiki tənhalığı arasındakı kontrast oxucunu düşünməyə sövq edir: bu gün atılan hər bir addım, hər bir seçim bir an sonra artıq keçmişdir, düzəldilməsi bəlkə də həmişəlik mümkünsüzləşən səhv də ola bilər, gələcəyə işıq tutan doğru addım da. Nəticə etibarilə, romanda yadlaşma motivi insanın cəmiyyətdə öz yerini tapmaq cəhdlərinin mürəkkəbliyini, daxili mübarizəsini və tənhalığını ön plana çıxarır. Novruz Nəcəfoğlu bu əsəri ilə oxucunu təkcə fərdi psixologiya ilə deyil, cəmiyyət və mədəniyyətin insan həyatına təsiri ilə də tanış edir. Əsər həm mövzu, həm də dil və üslub baxımından yadlaşma probleminin uğurlu poetik həllini verən çağdaş nəsr nümunələrindən biridir.

Nəticə

Beləliklə, özgüləşmə mövzusunun əsas götürən çağdaş Azərbaycan romanlarından bir neçəsinə nəzər salarkən sosial izolyasiyanın bir fərd və ya qrupun cəmiyyətdən, sosial əlaqələrdən və ictimai həyatda aktiv iştirakdan uzaqlaşması və ya uzaqlaşdırılması prosesini ifadə etdiyini izləyə bilərik. Qeyd etmək yerinə düşər ki, özgüləşmə çağın geniş yayılmış sosial bəlası olduğundan bir çox əsərlərdə bu və ya digər dərəcədə əksini tapır. Bununla belə, tamamilən bu mövzu üzərində qurulan romanlarda problemin sosial, psixoloji səbəblərini daha dərinlən izləmək mümkündür. Odur ki, Səfər Alışarlının "Maestro", Saday Budaqlının "Zədə", Novruz Nəcəfoğlunun "Yuxuya gedib gecə" romanlarını təhlil edərkən bu prosesin obrazların həm sosial, həm də emosional həyatına mənfi təsir göstərdiyini və nəticədə özgüləşmənin qəhrəmanın tamamilən tənhalıq şəraitində təcrid etməsinə gətirib çıxardığını müşahidə etdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla A. "Bağışla, Maestro", "Ədəbiyyat qəzeti", 2020, 16 may, s. 4-5.
2. Alışarlı S. "Maestro" \ *Avqust* // Bakı: 2004, 392 səh.
3. Budaqlı S. "Zədə" \ *Yolüstü söhbət* // Bakı: Təhsil, 2015, 320 səh.
4. Hacı K. "Xatirələr mücrüsü: Yazıçı Novruz Nəcəfoğlunun "Yuxuya gedib gecə" povesti üzərinə notlar", "Ədəbiyyat qəzeti", 2023, 24 iyun, s.6.
5. Nəcəfoğlu N. "Yuxuya gedib gecə" // Bakı: "Xan" nəşriyyatı, 2019, 208 səh.
6. Pərvin. "Gecənin yuxusu", "525-ci qəzet", 2019, 30 noyabr, s.16.
7. Musayeva İ. "Saday Budaqlının qəhrəmanları: adam içində adam..." 5 yanvar 2025-ci il tarixində əldə edilib.

UOT:81-13

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4024>

NON-VERBAL COMMUNICATION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

AYSEL MAMEDOVA, SHAHANA MUSAYEVA

Baku Engineering University

amammadova1@beu.edu.az, smusayeva@beu.edu.az

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<i>Article history</i> Received:2024-10-01 Received in revised form: 2024-10-08 Accepted:2025-01-08 Available online <i>Keywords:</i> language learning, non-verbal communication, body language	<i>At present times huge developments in technology has effected people`s social and cultural lives. All of these improvements and changes make it essential to learn at least one foreign language. As a result, a lot of researches are made to provide innovative ways, methods and techniques in order to teach foreign language skills properly. Besides, learning new languages is one of the best ways to get acquainted with new cultures. Communication is divided into two parts: verbal and non-verbal. Body language is considered as a part of non-verbal communication. While the spoken language is a vital tool, an equally potent but often understated aspect is body language. The silent communicator in the classroom, body language plays a multifaceted role in shaping the learning experience. Taking turns and utilizing body language are crucial aspects in teaching English, as they play a significant role in effective communication and language acquisition. Unspoken cues, conveyed through gestures, expressions, and posture, form the silent language of body language. This article explores the significance, power, and impact of body language in various aspects of learning, shedding light on the nuanced ways in which non-verbal communication shapes our interactions.</i>

XARICI DİLİN TƏDRİSİNDƏ SÖZSÜZ ÜNSİYYƏT

XÜLASƏ

Müasir dövrdə texnologiyada baş verən yeniliklər insanların sosial və mədəni həyatlarına təsir göstərmişdir. Bütün bu inkişaf və dəyişikliklər hər bir insan üçün ən az bir dilin öyrənilməsinin vacibliyinə gətirib çıxarmışdır. Nəticə etibarilə, xarici dil bacarıqlarının düzgün şəkildə tədrisi məqsədilə bir çox yenilikçi yollar, metodlar və üsullar araşdırılır. Bununla yanaşı, yeni dillərin öyrənilməsi yeni mədəniyyətlərlə tanış olmağın ən yaxşı yollarından biridir. Ünsiyyət sözlü və sözsüz olmaqla iki hissəyə bölünür. Bədən dili sözsüz ünsiyyətin bir hissəsi hesab olunur. Danışq dili ünsiyyətdə əsas vasitə hesab oluns da, onunla yanaşı, eyni əhəmiyyətə malik olan, lakin əhəmiyyəti lazımı səviyyədə vurğulanmayan ünsiyyət forması isə bədən dilidir. Tədris prosesində səssiz ünsiyyət vasitəsi olan bədən dili öyrənmə təcrübəsinin formalaşmasında çoxşəxəli rol oynayır. Effektiv ünsiyyət və dilin qavranılmasında əhəmiyyətli rol oynadığına görə növbələşmə və bədən dilinin istifadəsi ingilis dilinin tədrisində vacib məsələlər hesab olunur. Jestlər, ifadələr, duruş və digər sözsüz işarələr bədən dilinin səssiz danışığını formalaşdırır. Bu məqalə sözsüz ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasında önəmli olan nüanslarına işıq tutaraq öyrənmə prosesində bədən dilinin güc və təsirini tədqiq edir.

Açar sözlər: dil öyrənilməsi, sözsüz ünsiyyət, bədən dili

НЕВЕРБАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ

В настоящее время огромные достижения в области технологий повлияли на социальную и культурную жизнь людей. Все эти улучшения и изменения делают необходимым изучение хотя бы одного иностранного языка. В результате проводится множество исследований с целью найти инновационные способы, методы и

приемы для правильного обучения навыкам иностранного языка. Кроме того, изучение новых языков — один из лучших способов познакомиться с новыми культурами. Общение делится на две части: вербальную и невербальную. Body language is considered as a part of non-verbal communication. Хотя разговорный язык является жизненно важным инструментом, не менее мощным, но часто недооцениваемым аспектом является язык тела. Молчаливый собеседник в классе, язык тела играет многогранную роль в формировании опыта обучения. Поочередность и использование языка тела являются важнейшими аспектами преподавания английского языка, поскольку они играют важную роль в эффективном общении и овладении языком. Невысказанные сигналы, передаваемые посредством жестов, мимики и поз, образуют безмолвный язык языка тела. В этой статье исследуются значение, сила и влияние языка тела на различные аспекты обучения, проливая свет на нюансы, с помощью которых невербальное общение формирует наше взаимодействие.

Ключевые слова: изучение языка, невербальная коммуникация, язык тела

Introduction

In an increasingly interconnected world, the ability to communicate across borders and understand diverse cultures is more crucial than ever. Learning a foreign language is not merely an academic pursuit but a skill that opens doors to countless opportunities and enriches one's personal and professional life. Teaching process plays a vital role in helping students to reach their goal and communicate in their target language. Teaching is a complex and dynamic interplay of spoken words, instructional materials, and classroom activities. Amidst the verbal discourse, the unspoken elements—facial expressions, body language, and subtle gestures—compose a silent symphony that significantly influences the learning experience. In a word, teaching is an intricate dance of words, gestures, and connections. While the spoken language is a vital tool, an equally potent but often understated aspect is body language. Body language plays a crucial role in teaching English, as it is a powerful non-verbal communication tool that can enhance the overall learning experience. The unspoken cues, the subtle gestures, and the expressive movements of the body can wield a profound influence on the dynamics of learning. In the aspect of human communication, words are only part of the story. Unspoken cues, conveyed through gestures, expressions, and posture, form the silent language of body language.

Taking turns and utilizing body language promote active participation in teaching process. Taking turns encourages students to actively participate in the learning process. It ensures that each student has an opportunity to speak, listen, and engage with the language and develops students' speaking and listening skills. It allows them to practice expressing themselves in English, improving their overall communication abilities. This method fosters a supportive and inclusive classroom environment where all students feel valued and heard, facilitates the development of fluency by providing regular opportunities for students to speak and practice the language and promotes peer-to-peer interaction, allowing students to learn from each other and practice the language in a more natural and interactive way. Additionally, taking turns respects cultural norms related to communication. In some cultures, taking turns is crucial for effective conversation and understanding. [5]

On the other hand, body language demonstrates enthusiasm and engagement, which can inspire students to be more involved in the lesson. Non-verbal cues such as gestures and facial expressions help convey meaning and enhance the comprehension of spoken language. It transmits a positive and approachable demeanor, making students feel comfortable expressing themselves without fear of judgement. This type of communication reinforces spoken language by adding visual cues, making it easier for students to understand and remember new

vocabulary and concepts. Awareness of cultural differences in body language helps in avoiding misunderstandings and ensuring that communication is culturally sensitive. Body language helps convey meaning, emotions, and context, aiding in better comprehension of spoken and written language and demonstrates effective communication strategies, which students can observe and incorporate into their own language use. Interactive body language encourages students to use body language themselves, especially if English is not their first language. This can include gestures, facial expressions, and even simple role-playing activities. However, it would be better to be aware of non-verbal cues from students. If someone looks confused or frustrated, it is recommended to address their concerns and provide additional clarification. [9]

Being aware of some tips on how to use body language effectively in the context of teaching a foreign language is crucial. It is essential to use facial expressions to pass over emotions and enthusiasm. When teaching a foreign language, using appropriate facial expressions helps to reinforce the meaning of words and phrases, making the communication more authentic and relatable. Facial expressions help create an emotional connection between the teacher and the students. Expressing enthusiasm, encouragement, or empathy through facial cues can positively impact the learning environment. Students are more likely to engage and feel motivated when they sense the teacher's genuine emotions. A smile can create a positive and welcoming atmosphere in the classroom, so showing varying expressions match the tone of the lesson, whether it's excitement, concern, or encouragement. Certain words or phrases may have multiple meanings or subtle nuances that are challenging to convey through words alone. Facial expressions can aid in clarifying the intended meaning, reducing ambiguity, and preventing misunderstandings. This is particularly important in language instruction to ensure accurate comprehension. Language learning often involves mimicking pronunciation, intonation, and gestures. Facial expressions are an integral part of this mimicry process. Students can observe the teacher's facial expressions to understand how certain sounds or words are produced, helping them improve their own pronunciation and communication skills. Animated facial expressions can captivate students' attention and maintain their interest during language lessons. A dynamic and expressive teaching style can make the learning experience more enjoyable, fostering a positive attitude toward language acquisition. Facial expressions provide immediate feedback to students. Teachers can use their expressions to indicate approval, disagreement, or confusion, helping students gauge their performance and make necessary adjustments. This real-time feedback is valuable for reinforcing correct language usage and correcting errors. On the side, maintaining eye contact with the students is an effective way of teaching because it signals engagement and shows that you are focused on them. Necessarily, rotating your gaze to include all students, not just one section of the class helps create a connection with everyone. But be aware of cultural variations in body language and adjust your teaching style accordingly. For example, some cultures may value more eye contact, while others might find it disrespectful. For emphasizing key points or illustrating concepts you can use gestures, like using your hands to demonstrate the size of an object or the direction of movement. [10]

Another point to pay attention is to maintain an open and confident posture, avoiding crossing arms, as it can be perceived as defensive. A teacher's posture sends subtle signals to students about their level of interest and commitment to the lesson, influencing the overall classroom atmosphere and it can impact the level of control and discipline in the classroom. Standing or sitting with an upright and confident posture can command attention and respect from students, helping to create a positive and focused learning environment. An open and

approachable posture can create a sense of connection between the teacher and students. Being physically present, making eye contact, and adopting a posture that is conducive to interaction can foster a positive teacher-student relationship, making students more comfortable and engaged in the learning process. Posture can influence the way sounds are produced, and the position of the body can impact pronunciation and intonation. Teachers who pay attention to their posture can effectively model correct pronunciation and speech patterns for students, aiding in language acquisition and improvement. Besides, it would be better to move around the classroom to engage with different students, but be mindful not to pace too much, as it might be distracting. Posture can impact the delivery of instructional content. A well-balanced and purposeful posture allows teachers to project their voice effectively, maintain eye contact, and use visual aids with ease. This contributes to clear and effective communication, essential for language learning. Proper posture can contribute to the overall well-being of the teacher. Maintaining a comfortable and ergonomic posture can help reduce physical discomfort and stress, allowing the teacher to focus on delivering high-quality instruction.

Taking it into consideration, it is important to adjust the proximity to students based on the activity. For example, in group work, you might want to get closer, while for individual work, give students some space. Being physically close can create a sense of connection and make students feel more involved. Proximity can help create a sense of trust and comfort, making students feel more at ease when communicating in a foreign language. Proximity enables teachers to provide individualized attention to students. Teachers can closely monitor students' progress, offer targeted feedback, and address specific language challenges more effectively. This individual attention can enhance the learning experience and accelerate language acquisition. Proximity can encourage student participation. When teachers are close, students may feel more confident and supported in expressing themselves in the target language. This can be particularly important for language learners who may initially feel shy or hesitant. Proximity serves as a powerful tool for classroom management. Teachers who move around the classroom can monitor student behavior, maintain order, and address potential distractions more effectively. The physical presence of the teacher can act as a deterrent to disruptive behavior. Proximity can be adapted to accommodate different learning styles. Some students may benefit from closer interaction, while others may prefer more personal space. Teachers who are attuned to individual preferences can tailor their approach to meet the diverse needs of their students.

Voice and tone should also be mentioned in terms of this point. It is relevant to use variations in voice and tone to emphasize important points or to convey different emotions and to pay attention to pacing, volume, and pitch to keep students engaged. A clear and well-modulated voice is essential for conveying pronunciation and intonation accurately. Students rely on the teacher's voice to understand the correct sounds and rhythm of the language. Enunciating words clearly and using appropriate tone helps students develop better pronunciation skills. A dynamic and engaging tone captures students' attention and maintains their interest. A teacher with a lively and expressive voice can make language lessons more enjoyable, fostering a positive attitude toward the subject and increasing student motivation. The teacher's voice serves as a model for students' language acquisition. By using a clear and articulate tone, teachers provide a benchmark for proper communication. Students learn not only the words and grammar but also the appropriate vocal expression associated with effective language use. The tone of voice contributes to the overall atmosphere in the classroom. A warm and encouraging tone fosters a positive learning environment, making students feel comfortable

and more willing to participate in language activities. Varied tones can be employed to differentiate instruction. For example, a more serious tone might be used for explanations of grammar rules, while a lighter, conversational tone can be employed during interactive language practice. This adaptability helps address different aspects of language learning. Clarity in voice and tone is essential for communicating instructions and expectations effectively. Students are more likely to understand and follow directions when delivered with a tone that conveys authority and approachability. [7]

Visual aids play a crucial role in teaching foreign languages by enhancing the learning experience and promoting better understanding. Using visual aids, such as whiteboards, slides, or props complements your verbal instructions. This can enhance understanding, especially for visual learners. Visual aids, such as images, charts, graphs, and videos, help to illustrate and reinforce the meaning of words and concepts. They provide a visual representation that can make abstract or complex ideas more concrete and understandable for language learners. Associating words with visual images helps learners to better remember and retain new vocabulary. This connection between words and images strengthens memory and recall, making it easier for students to expand their vocabulary. Visual aids can be effective in explaining grammatical structures, sentence patterns, and syntax rules. Flowcharts, diagrams, and visual representations can simplify complex grammar concepts, making them more accessible to language learners. Visual materials add variety to the learning process, making lessons more interesting and engaging. This increased engagement can lead to higher levels of motivation and participation among language learners.

Feedback and observation are the other critical components of effective language teaching. They provide valuable insights into the learning process, helping both teachers and students enhance their language acquisition and teaching methods. Feedback allows teachers to identify the strengths and weaknesses of individual students. By understanding each student's learning style, progress, and challenges, teachers can tailor their instruction to meet the specific needs of learners, fostering a more effective and personalized learning experience. Regular feedback helps students understand their language proficiency and areas needing improvement. Constructive feedback enables students to focus on specific language skills, such as grammar, vocabulary, pronunciation, and fluency, leading to continuous improvement in their language abilities. Positive feedback reinforces students' efforts and achievements, boosting their motivation and confidence. It creates a supportive learning environment where students feel encouraged to take risks, participate actively, and persist in their language learning journey. By observation, teachers can assess students' language proficiency more accurately. Real-time observation provides a holistic view of students' language abilities, enabling teachers to make informed decisions about their progress and placement within language proficiency levels. Through feedback and observation, teachers can assess students' communication skills in real-life situations. This process is essential for developing students' ability to express themselves clearly, engage in conversations, and navigate various language contexts. Continuous feedback allows teachers to adapt their teaching methods and materials based on student feedback. This flexibility is crucial for addressing the evolving needs and preferences of language learners, ensuring that instruction remains relevant and effective.

Conclusion

In conclusion, the importance of body language in teaching cannot be overstated. It is a dynamic and non-verbal language that enriches the educational experience, transcending the limitations of words alone. Teachers who master the art of effective body language can create a classroom environment where learning becomes a collaborative, engaging, and transformative journey for both educators and students alike. Incorporating effective turn-taking strategies and utilizing positive body language in English teaching creates an interactive, supportive, and culturally sensitive learning environment. This, in turn, contributes to the overall success of language acquisition and communication skills development.

REFERENCES:

1. Arends, R. Makarenko. (1998). *Learning to Teach* (The Fourth Edition). New York: The McGraw-Hill companies, Inc.
2. Brown, H.D. (2002). *Principles of Language Learning and Teaching*. Beijing Foreign Language Teaching and Researching Press.
3. Aypar Meilalissi. (1999). Thomas M Steinfatt. *Intercultural Communication*. New York: Waveland Press.
4. Jack C, Richards, Johann Helnrich Pestalozzi. (2000). *Second Language Teacher Education*. Beijing: Foreign Language. Teaching and Researching Press.
5. ZhangWenjuan, YinZhaorong. (2005). *On the Body Language of Teachers and Students & the Implication to Teaching*. Shanghai. Fudan University.
6. Mustafa Altun, An Underestimated Tool: Body Language in Classroom during Teaching and Learning, *International Journal of Social Sciences & Educational Studies*, 2019, Ishik University, Erbil, Iraq.
7. https://www.academia.edu/17947231/Body_Language_in_Teaching (25.12.2023)
8. <http://www.academypublication.com/issues2/tpls/vol07/12/23.pdf> (12.01.2024)
9. https://www.researchgate.net/publication/303861636_On_the_Effective_Way_of_Body_Language_in_the_Primary_English_Teaching (21.01.2024)

UOT:81`1-027.21

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4027>

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

NƏRGİZ MUSAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

nosmanova@beu.edu.az

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<i>Məqalənin tarixi</i> Göndərildi: 2025-01-07 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2025-01-13 Qəbul edildi: 2025-03-07 Onlayn mövcuddur	Məqalə İngilis dilində frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur və bu ifadələrin dilin leksik sistemindəki rolunu öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyur. Frazeoloji vahidlər sabit struktur və məcazi məna xüsusiyyətləri ilə dilin üslub və ifadə zənginliyini təmin edir. Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, qloballaşan dünyada İngilis dilinin öyrənilməsi və frazeoloji vahidlərin düzgün başa düşülməsi, onların funksional tətbiqini təmin edir və ünsiyyət zamanı daha təbii nitq formalaşdırır.
<i>Açar sözlər:</i> <i>ingilis dili, struktur təsnifat, semantik təsnifat, frazeologiya, frazeoloji vahidlər</i>	Frazeoloji vahidlər struktur baxımından sabitdir, lakin müəyyən hallarda kontekstə uyğun olaraq çeviklik nümayiş etdirir. Semantik xüsusiyyətlərə gəldikdə isə, bu ifadələr adətən məcazi mənalar daşıyır və tərkib hissələrinin birləşməsi nəticəsində yaranan ümumi məna bütövlüyünə malikdir. Frazeoloji ifadələrin tədqiqi zamanı onların mədəni, tarixi və sosial əsaslarının araşdırılması dilin inkişafını və mədəni təzahürlərini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Məqalə, həmçinin, frazeoloji vahidlərin sabit strukturu ilə yanaşı, onların semantik müxtəlifliyini vurğulayır, bu isə onların işləkliyini və dilin kommunikativ gücünü artırır.

STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH

ABSTRACT

The paper is devoted to the study of structural-semantic properties of phraseological units in English and aims to study the role of these expressions in the lexical system of language. Phraseological units provide a wealth of style and expression of language with stable structural and metaphorical characteristics. The relevance of the article is that, in a globalized world, the study of English and the proper understanding of phraseological units, their functional application, and their communication form a more natural speech.

Phraseological units are structurally stable, but in certain cases demonstrate flexibility according to context. As far as semantic properties are concerned, these statements usually carry metaphorical meanings and have a common sense integrity resulting from the merging of constituents. Exploring their cultural, historical, and social basis during the study of phraseological expressions provides a deeper understanding of language development and cultural manifestations. The article also highlights their semantic diversity along with the stable structure of phraseological units, which enhances their functioning and the communicative power of language.

Keywords: English, structural classification, semantic classification, phraseology, phraseological units

Giriş

Frazeologizmlər bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilinin də mühüm komponentlərindən biridir və onun mədəni kimliyini əks etdirir. Başqa sözlə desək “hər bir dilin frazeoloji sərvəti, onun milli dil şüurunun mülkiyyətidir” (Tsybina, Komissarova, & Zinovev, 2023). Frazeologizmlər, nitqə emosionallıq, ifadəlilik, zənginlik verən, onun daha rəngarəng olmasını təmin edən sabit birləşmələrdir. Daha dəqiq ifadə şəkli ilə “Dildə olan sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadələrin məcmusuna frazeologiya deyilir”. (Məmmədova, 2019) Frazeologiya dilçiliyin, bütün ifadələri yox, yalnız az və ya çox sabit olan ifadələrini öyrənən sahəsidir. Akademik V.V.Vinoqradov Frazeologizmləri: 1. frazeoloji qovuşmalar, 2. frazeoloji birliklər və 3. frazeoloji birləşmələr kimi üç qrupda təsnif etmişdir.

V.V.Vinoqradovun tərifinə nəzər salsaq frazeoloji birləşmələr, frazeoloji birliklərdən fərqli olaraq tərkib hissələrinin mənasından məna çıxarılması mümkün olmayan frazeoloji vahidlərdir. Frazeoloji birləşmələr spesifik xarakter daşıyır, məxsus olduğu dildən başqa dilə tərcüməsi hərfi mənada mümkün deyil.

Məsələn: red tape (bürokratiya)

A mare”s nest (illüziya, mövcud olmayan bir şey) (Kyiv University, 2016)

Məqalə, ingilis dilində frazeoloji vahidlərin struktur-semantik növləri, onların xüsusiyyətləri və bu növlər arasındakı əlaqəni araşdırır.

Metodlar və mənbələr

Tədqiqatın obyektı – ingilis dilinin frazeoloji vahidləri, predmeti – frazeoloji vahidlərin semantik və struktur xüsusiyyətləridir. Məqalənin aktuallığı bir neçə istiqamətdə əsaslandırmaq mümkündür: 1. İngilis dilinin beynəlxalq statusu onun qlobal miqyasda öyrənilməsinə təşviq edir. Bu aspektdən dildə mövcud frazeoloji vahidlər və onun struktur-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili bütün zamanlar üçün aktual olaraq qalır. 2. Süni intellekt və avtomatik tərcümə sistemləri inkişaf etdikcə frazeoloji vahidlərin avtomatik tərcüməsinə də ehtiyac yaradır. Frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi bu sahədə alqoritm və modellərin təkmilləşdirilməsinə də dəstək ola bilər.

Məqələdə istifadə edilən materiallara “Aərbaycan -ingiliscə ideomatik lüğət”lər, “Cambridge International Dictionary of Idioms”, “Cambridge Dictionary” və s. kimi lüğətlər, həmçinin bu istiqamətdə yazılmış elmi məqalələr, aparılmış elmi tədqiqatlar daxildir.

Qeyd: məqələdə hal-hazırda aktiv istifadə olunan, köhnəlməyən frazeoloji birləşmələrdən istifadə olunmuşdur.

İngilis dilində frazeologizmlərin tarixi. Tarixi kökləri VII əsrə uzanan, XX əsrdən (1940) başlayaraq tədqiq olunan frazeologiya, hələ XVIII əsrdən leksikologiyanın tərkib hissəsi kimi tədqiq edilmişdir. İngilis dilinin frazeologiyasının tarixi mərhələləri aşağıdakı şəkildə təsnif olunur:

1. Qədim ingilis (XVII-XI)

✓ Anqlo-Sakson tayfalarının şifahi və yazılı mənbələrinin xarakterik olduğu bu mərhələ ingilis frazeologiyasının başlanğıcıdır. Bu dövrün frazeologizmləri əsasən dini məzmun daşımışdır. Məsələn bibliyadan götürülmüş frazeoloji vahidlər bibleizmlər adlanır.

2. İngilis-norman (XII-XV)

-Orta ingilis dili dövrünə (ingilis dilinin tarixi qədim, orta və yeni adlanan 3 dövrdə təsnif olunur) aid olan bu mərhələdə ingilis dili fransız, latın və skandinav dillərinin təsiri ilə formalaşmışdır.

3. Yeni ingilis və ya Şekspir dövrü (XVI-XVIII)

- Bu dövrü ingilis frazeologiyasının ən yüksək inkişaf mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, Şekspirin əsərlərində isirifadə olunan frazeologizmlər (sayı 100-dən çoxdur)bu gün də öz aktuallığını qorumağı bacarır.

4. Müasir dövr (XVIII-)

- Sonuncu dövrü qloballaşmanın təsiri ilə ABŞ, Hindistan, Avstraliya və s.ingilis dilli ölkələrdən dilə daxil olmuş çoxsaylı ifadələr dövrü kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Frazeologizmlərin mənbələrini tarixi ardıcılığı nəzərə almaqla bu şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- ✓ Folklor və xalq hekayələri
- ✓ Dini mətnlər
- ✓ ədəbiyyat
- ✓ dənizçilik və hərbi terminlər
- ✓ global təsirlərlə formalaşan ifadələr

Frazeologiya terminin banisi Şarl Balii, bu istiqamətdən ilk tədqiqatçılar isə Mak Mordini və Seydl hesab olunur. Frazeoloji birləşmələr digər sərbəst ifadələrdən semantik və strukturuna görə fərqləndirilir. Bu anlamda frazeoloji vahidlərin tədqiqatçıları iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: 1. Frazeoloji birləşmələrin semantik quruluşunu öyrənən alimlər. Məsələn: V.L.Arxañgelski, V.P.Jukov, C. Qolsoursi və s. 2. Frazeoloji birləşmələrin struktur xüsusiyyətlərini öyrənən alimlər Məsələn: L.P.Smit, A.V.Kunin, A.M.Şanski, V.V.Vinoqradov, N.N.Amasova və s.

Ümumiyyətlə frazeologiyanın tədqiqində Sovet dilçilərinin rolu əvəzsizdir.

Frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təsnifatı. Frazeoloji vahidlər bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilinin öyrənilməsində də həlledici rol oynayır. Lakin ingilis dilində frazeoloji vahidlərin struktur cəhətdən müxtəlif və mürəkkəbliyi səbəbindən təhlil üçün bir sıra çətinliklər xarakterikdir.

Bu səbəbdən də müasir dilçilikdə söz qrupları ilə bağlı terminologiyanın təsnifində xeyrli qarışıqlıqlar mövcuddur. Bəzi alimlər (məsələn, V.V.Vinoqradov) bu birləşmələri frazeoloji vahidlər, bəziləri birləşmələr, bəziləri isə idiomlar (Ç. Hokketin təmsalında əsasən Qərb dilçiləri) adlandırırlar. Əlbəttə ki, başqa terminlər (məs: frazeoloji idiomlar) də istisna deyil.

“Frazeoloji vahidlər söz ekvivalenti kimi fəaliyyət göstərən, semantik və qrammatik birliyi ilə səciyyələnen yüksək ideomik çoxluq ifadələridir” (Kyiv University, 2016)

Həmçinin frazeoloji vahidlərin tematik xüsusiyyətlərini araşdırarkən onları 3 istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür. 1. ənənəvi birləşmələr, 2. Frazeoloji birləşmələr və 3. İdiomlar.

Ümumiyyətlə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müasir dilçilikdə söz qrupları ilə bağlı terminologiyanın təsnifində xeyrli qarışıqlıqlar mövcuddur və bu səbəbdən frazeoloji vahidlərin təsnifatı da tədqiqatçılara görə dəyişir. N.N.Amasova frazeoloji vahidləri təsnif edərkən 2 əsas nominativ-kommunikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər, predikativ quruluşlu vahidləri ayıraraq onların təsnifinə kontekstoloji aspektdən yanaşır. Sovet dilçisi, professor A.İ.Smirtinskiyə görə isə bu təsnifat aşağıdakı kimidir: frazeoloji vahidlər 2 yerə bölünür: 1. Birtərəfli frazeoloji birləşmələr 2. İkibaşlı frazeoloji birləşmələr. A.İ.Smirtinskiyə görə Birtərəfli frazeoloji birləşmələrə: feli-zərfi frazeoloji birləşmələr, yorğun olmaq tipli frazeoloji birləşmələr və nominativ-predikativ quruluşlu frazeoloji birləşmələr daxildir. İkibaşlı frazeoloji birləşmələrə isə o: atributiv-nominal, feli nominal ifadələr, frazeoloji təkrarlar və adverbial mullti-top vahidləri daxil edir.

Bu təsnifatlar içərisində ən çox qəbul olunan təsnifat isə A.V.Kuninə aiddir. Onun təsnifatı struktur-semantik prinsipə əsaslanır. Bu bölgü aşağıdakı kimidir:

1. Nominativ frazeoloji vahidlər
2. Nominativ-kommunikativ frazeoloji vahidlər
3. Nə nominativ, nə də kommunikativ xarakter daşıyan frazeoloji vahidlər
4. Ünsiyyətli frazeoloji vahidlər
5. Sözlü frazeoloji vahidi

Biz isə bütün bu təsnifatlarda istifadə edilmiş anlayışların bir neçəsinə qısaca nəzər salaq:

İsim Frazeoloji Vahidlər: əsasən isimlərdən ibarət olur və müəyyən bir anlayışı və ya vəziyyəti təsvir edir. Bu frazeoloji birləşmələrdə hər bir komponentin xüsusi mənası olsa da, birləşdikdə tamamilə yeni bir məna yaradırlar. Məsələn:

- "a piece of cake" – asan bir iş.
- "a dark horse" – gözlənilmədən uğur qazanan şəxs.
- "a bed of roses" – rahat və çətinliksiz vəziyyət.

İsim frazeoloji vahidlər, əsasən, obyektlər və şəxslər haqqında təsəvvürləri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Feili Frazeoloji Vahidlər: hərəkəti və ya vəziyyəti ifadə edən birləşmələrdir və adətən, feillərdən ibarət olur. Bu vahidlər müəyyən hərəkəti məcazi mənada ifadə edir. Məsələn:

- "break the ice" – münasibətləri yumşaltmaq.
- "hit the nail on the head" – tam dəqiq olmaq.
- "spill the beans" – sirri açmaq.

Feil frazeoloji vahidlər, əsasən, fəaliyyətləri təsvir etmək üçün işlədilir və müasir İngilis dilində çox geniş istifadə olunur.

Sifət Frazeoloji Vahidlər: bir şeyin və ya şəxsin xarakterini təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu frazeoloji vahidlərdə sifət əsas rol oynayır və obyektin xüsusiyyətini və ya vəziyyətini vurğulamaq üçün istifadə olunur. Məsələn:

- "as cool as a cucumber" – çox rahat və sakit.
- "full of beans" – enerjili və canlı.
- "green with envy" – qısqanclıq hissi.

Sifət frazeoloji vahidlər, əsasən, müəyyən bir vəziyyətə, şəxsiyyətə və ya hissə məcazi yanaşma ilə aydınlıq gətirir.

Zərf Frazeoloji Vahidlər, adətən, zərflərdən ibarət olur və hərəkətin və ya vəziyyətin xarakterini və necə baş verdiyini təsvir edir. Bu tip ifadələr İngilis dilində tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

"by and large" – ümumilikdə.

"once in a blue moon" – nadir hallarda.

"at the drop of a hat" – dərhal, heç bir tərəddüd olmadan.

Zərf frazeoloji vahidlər daha çox vəziyyət və hərəkətin tezliyini və ya intensivliyini ifadə edir.

Mürəkkəb Frazeoloji Vahidlər bir neçə söz növünün birləşməsindən ibarətdir. Bu frazeoloji vahidlərdə adətən isimlər, feillər, sifətlər və zərflər bir yerdə istifadə edilir və kompleks mənə yaradırlar. Bu ifadələr daha mürəkkəb struktura malik olub, məcazi və ya simvolik mənə daşıyır. Məsələn:

"to be in the same boat" – eyni vəziyyətdə olmaq.

"to keep an eye on" – nəzarət etmək.

"to throw in the towel" – məğlubiyyəti qəbul etmək.

Mürəkkəb frazeoloji vahidlər müxtəlif mənaları birləşdirərək dilin ifadə zənginliyinə və məcaziliyinə xidmət edir.

Predikativ (atalar sözü tərzində) frazeoloji vahidlər xalq ifadələri və ya məsəl kimi də tanınır və müəyyən bir təcrübə, bilik və ya həyat dərsi ifadə edirlər. Bunlar əsasən metaforik mənada olur və çox vaxt xalq dilində sabitləşmiş olur. Məsələn:

"The early bird catches the worm" – erkən başlayan iş uğur qazanır.

"Actions speak louder than words" – sözlərdən çox əməllər dəyər kəsb edir.

"A stitch in time saves nine" – vaxtında edilən iş çox çətinliyin qarşısını alır.

Bu frazeoloji vahidlər müdriklik və ya nəsihət ehtiva edərək dilin mədəniyyətini və təcrübəsini ifadə edir.

Nominativ frazeoloji vahidlər müəyyən bir anlayışı və ya obrazı ifadə edən isimlərdən və ya isim birləşmələrindən ibarətdir. Onlar müəyyən bir anlayışı təsvir edərkən məcazi mənada işlədilir. Məsələn:

"a blessing in disguise" – zahirən mənfi görünən, amma faydalı olan bir vəziyyət.

"a scapegoat" – günah keçisi, günahlandırılan şəxs.

"a red herring" – diqqəti yayındıran şey.

Nominativ frazeoloji vahidlər ümumiyyətlə, bir şeyi daha ifadəli formada təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər kateqoriyasına daxil bu cümlələr öz növbəsində 3 qrupa bölünür: 1. Frazeoloji nəqli, 2. frazeoloji nida və 3. frazeoloji sual cümlələri.

Frazeoloji nəqli cümlələrə aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik:

1. "He kicked the bucket last night." – Burada "kicked the bucket" ifadəsi bir insanın ölməsi mənasını verir.

2. "She spilled the beans about the surprise party." – "Spilled the beans" ifadəsi ilə sirrin açılması nəzərdə tutulur.

Frazeoloji Nida Cümlələri

"Break a leg!" – Bu ifadə "uğurlar!" mənasında işlənir, xüsusilə teatr və səhnə sənətlərində.

"Holy cow! I can't believe you did that!" – Burada "Holy cow!" ifadəsi təəccüb ifadə etmək üçün işlənir.

Frazeoloji Sual Cümlələri

Frazeoloji sual cümlələri müəyyən bir vəziyyəti vurğulamaq və ya ironik sual vermək üçün istifadə olunan idiomatik ifadələrdən ibarətdir. Bu cümlələr əsasən birbaşa cavab tələb etmir, əksinə, danışığın axışını daha ifadəli edir. Məsələn:

"Are you pulling my leg?" – Burada "pulling my leg" ifadəsi "mənimlə zarafat edirsən?" mənasında işlənir.

"Who let the cat out of the bag?" – Bu ifadə "kim sirri açdı?" mənasında işlənsə də, ironik mənə daşıyır.

Frazeoloji vahidlərin strukturunda baş verən dəyişikliklərin səbəbləri. Frazeoloji vahidlərin strukturunda baş verən dəyişikliklər dilin dinamik təbiəti və müxtəlif sosial, mədəni, lingvistik amillərin təsiri ilə izah olunur. Mədəni və sosial dəyişikliklər bu vahidlərin yenilənməsində mühüm rol oynayır; cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı bəzi ifadələr aktual olmadığından onların tərkibi dəyişir və ya müasir anlayışlarla əvəz edilir. Məsələn, texnologiyanın inkişafı nəticəsində köhnə ifadələr yeni anlayışlara uyğunlaşdırılır. Bununla yanaşı, frazeoloji ifadələr başqa dillərə və ya mədəniyyətlərə uyğunlaşdırılarkən strukturunda dəyişikliklər baş verə bilər.

Nitqdə dil daşıyıcılarının yaradıcılığı və məcazi mənalar bu vahidlərin strukturunda çeviklik yaradır. İfadələrin məcaziliyi artırılmaq və ya yeni mənalar qazandırılmaq məqsədilə onların tərkibində qismən dəyişikliklər edilir. Bəzən bu dəyişikliklər ifadələrin qısaldılması və ya genişləndirilməsi ilə müşahidə olunur, məsələn, "He who laughs last, laughs best" ifadəsi "Last laugh" kimi qısaldıla bilər. Sintaktik çeviklik də frazeoloji vahidlərə təsir edir; tərkibdəki sözlərin sırası dəyişir və ya əlavə əlavələr edilir, məsələn, "to add fuel to the fire" ifadəsi "adding more fuel to an already blazing fire" şəklində işləyə bilər.

Bəzi hallarda isə frazeoloji vahidlərin leksik tərkibi müasir sinonimlər və ya uyğun ifadələrlə əvəz edilir, məsələn, "a penny for your thoughts" ifadəsi "a dollar for your thoughts" kimi istifadə olunur. Kontekstdən asılı olaraq üslubi fərqliliklər frazeoloji ifadələrin müxtəlif formada işlənməsinə gətirib çıxarır; rəsmi və qeyri-rəsmi nitqdə eyni ifadənin fərqli variantları yaranır. Xarici dillərin təsiri də frazeoloji vahidlərin dəyişməsinə səbəb olur; tərcümə zamanı ifadələrin mənasını qorumaq məqsədilə strukturda dəyişikliklər edilir. Arxaik ifadələr isə müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılaraq köhnəlmiş sözlər yeni sinonimlərlə əvəz olunur.

Frazeoloji vahidlərin strukturunda baş verən dəyişikliklər dilin dinamik inkişafına və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmasına şərait yaradır. Bu dəyişikliklər dilin ifadə zənginliyini qorumaqla yanaşı, frazeoloji vahidlərin daha uzunömürlü və işlək olmasını təmin edir.

Nəticə

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin semantik-stuktur xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq deyə bilərik ki, frazeoloji vahidlər İngilis dilində kommunikativ aktuallığı artıran və mədəni dərinliyi əks etdirən mühüm leksik-sistem komponentləridir. Onların öyrənilməsi yalnız dilin struktur və semantik xüsusiyyətlərini dərk etməyə deyil, həm də nitqdə təbii ifadəliliyi inkişaf etdirməyə kömək edir. Frazeoloji vahidlərin tədrisində mədəni və kontekstual yanaşmanın tətbiqi tələbələrin bu vahidlərin istifadəsini daha yaxşı mənimsəməsinə və dili daha rəngarəng şəkildə ifadə etməsinə şərait yaradır. Onların tədqiqi həm dilçilik, həm də interkultural kommunikasiya sahəsində əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Amosova, N. N. (1963). *Fundamentals of English phraseology*. Leningrad: Leningrad State University.
2. Vinogradov, V. V. (1977). *Lexicology and lexicography: Selected works*. Moscow: Nauka.
3. Kunin, A. V. (1996). *Phraseology course of modern English: A textbook for universities and faculties of foreign languages* (2nd ed., revised). Moscow: Higher School.
4. Smirnitsky, A. I. (1956). *Lexicology of the English language*. Moscow: Publishing House of Literature in Foreign Languages.
5. Tsybina, L. V., Komissarova, N. G., & Zinovev, Y. V. (2023). Structural and semantic types of phraseological units with a body part component. *Russian Linguistic Bulletin*, 4(40), 10–19. <https://doi.org/10.18454/RULB.2023.40.9>
6. Kyiv University. (2016). *Phraseology and phraseological units*. Kyiv: Kyiv University im. B. Hrinchenko.
7. Məmmədova, L. S. (2019). İngilis dilində “to put” feili ilə düzələn frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik təhlili [Structural-semantic analysis of phraseological units formed with the verb “to put” in English]. *Azərbaycan Dillər Universiteti*. <https://doi.org/10.36719/AEM/2007-2019/47/24-27>
8. Makkai, A. (1972). *Idiom structure in English*. The Hague: Mouton.
9. Shakespeare, W. (n.d.). *Hamlet*. Retrieved from <http://www.onlineliterature.com/shakespeare/hamlet>

UOT 37.0

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4031>

ŞAGİRDŁƏRDƏ ESTETİK ZÖVQÜN TƏRBİYƏVİ PROBLEMLƏRİ

AĞAYEVA E.A

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

aagayevaesmira@gmail.com

ORCID cod <https://orcid.org/0009-0004-9691-5009>

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<i>Məqalənin tarixi</i> Göndərildi: 2024-10-03 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2025-03-18 Qəbul edildi: 2025-03-18 Onlayn mövcuddur	<i>Məqalədə məktəblilərin estetik tərbiyəsi probleminin aktuallığı ön plana çəkilir. Estetik tərbiyənin mühüm tərkib hissəsi uşağın estetik zövqünün formalaşmasıdır. Şagirdlərdə "Estetik zövq" anlayışını təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, uşağın gələcək inkişafında estetik zövqün tərbiyəsi mühüm amildir. Bü-tövlükdə estetik tərbiyə sistemi şagirdlərin estetikasının formalaşmasına yönəlidir. Bura ehtiyaclar və inanclar, estetik ideal, yaradıcılıq və estetik fəaliyyət ehtiyacı və s. aid etmək olar. Kiçik yaşlı şagirdlərin estetik tərbiyəsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məhz bu yaşda onların ünsiyyətinə töhfə verən emosional və mənəvi inkişaf onları əhatə edən insanlarla birbaşa əlaqəli olur.</i>
<i>Açar sözlər:</i> estetik tərbiyə; estetik zövq; mədəni yanaşma; dəyər yanaşması; estetik ehtiyaclar; estetik inanclar; estetik ideal; akademik iş; dərslərdən kənar iş.	

ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВКУСА У ШКОЛЬНИКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье подчеркивается актуальность проблемы эстетического воспитания школьников. Важным компонентом эстетического воспитания является формирование у ребенка эстетического вкуса. Анализируя понятие «эстетический вкус» у школьников, можно сделать вывод, что воспитание эстетического вкуса является важным фактором дальнейшего развития ребенка. В целом система эстетического воспитания ориентируется на формирование эстетики учащихся. Сюда входят потребности и убеждения, эстетический идеал, потребность в творчестве и эстетической деятельности и др. элементы. Важность эстетического воспитания младших школьников состоит в том, что именно в этом возрасте эмоциональное и духовное развитие, способствующее их общению, непосредственно связано с окружающими их людьми.

Ключевые слова: эстетическое воспитание; эстетический вкус; культурологический подход; ценностный подход; эстетические потребности; эстетические убеждения; эстетический идеал; учебная работа; внеклассная работа.

PROBLEMS OF EDUCATION OF AESTHETIC TASTE IN SCHOOLCHILDREN

ABSTRACT

The article emphasizes the relevance of the problem of aesthetic education of schoolchildren. An important component of aesthetic education is the formation of aesthetic taste in a child. Analyzing the concept of "aesthetic taste" among schoolchildren, we can conclude that the education of aesthetic taste is an important factor in the further development of the child. In general, the system of aesthetic education focuses on the formation of students' aesthetics. This includes needs and beliefs, the aesthetic ideal, the need for creativity and aesthetic activity, etc. can be attributed. The importance of the aesthetic education of younger schoolchildren lies in the fact that it is at this age that the emotional and spiritual development that contributes to their communication is directly related to the people around them.

Key words: aesthetic education; aesthetic taste; culture-based approach; value-based approach; aesthetic needs; aesthetic beliefs; aesthetic ideal; academic work; extracurricular work.

Kiçik yaşlı məktəblilərin estetik tərbiyəsi problemi, tərbiyə işi prosesi, bir çox müəllim və alimlərin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Məktəblilər arasında estetik mədəniyyətin formalaşdırılması aspektləri, onların estetik zövqünün, bacarıqlarının inkişafı bir çox araşdırmaların mövzusu olub, hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayan mövzulardandır. Gənc nəslin tərbiyəsi məqsədləri arasında onların hərtərəfli və ahəngdar inkişafı mühüm yer tutur. Uşaq - onun bir şəxsiyyət kimi formalaşması, nəinki mənəvi zənginliyi, həm də əxlaqi saflığı və fiziki kamilliyi özündə birləşdirir, bununla yanaşı gözəlliyi dərk edə və qiymətləndirə bilər. Bu məqsədlə bu gün təhsil sistemində mədəniyyətin formalaşdırılması aktual vəzifələrdən biridir. Müasir alimlər N.A. Dmitrieva, T.I. Kostina, K.V. Kulaevy estetik tərbiyəyə əsaslanan, vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına yönəldilmiş, əxlaqi dəyərlərin, uşaqların emosional sferasının uyğunlaşdırılmasına, davranışlarının tənzimlənməsinə və bu istiqamətində yerinə yetirilən işlərin estetik tərbiyə sahəsində böyük töhfə verdiyini öz işlərində qeyd etmişdilər [12]. Estetik tərbiyənin mahiyyətini dərk etmək üçün iki elmi yanaşma var. Onlar aşağıdakı formalarda əks olunur:

1. sənətdə və reallıqda gözəlliyi tam dərk etmək;
2. düzgün dərk etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi [10].

Məktəblilərdə qavramaq, sənəti dərk etmək, düzgün anlamaq qabiliyyətinin yüksəldilməsi, gözəlliyi tam dərk etmək yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki formanın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. V.V Babayevanın sözləri ilə desək, "Həyatda və sənətdə gözəl və ülvəi olanı qiymətləndirin və yaradın" [1]. Bu iki yanaşmanı estetik tərbiyə anlayışı birləşdirir. Yəni hər bir şagird fərd olaraq həyatda və təbiətdə gördüyü gözəlliyi, öz təxəyyülündə dərk edib, qiymətləndirib düşündüyü, gördüyü şəkildə təqdim edə bilər. Təbii ki, gördüyü, yaratdığı onun düşüncəsində ən gözəl olandır. Bunu düzgün qiymətləndirmək isə pedaqoqun üzərinə düşür. Bununla yanaşı şagird həmçinin sənətdə və həyatda gözəlliyi düzgün dərk etmək bacarığını inkişaf etdirməli və təkmilləşməlidir. Təbii ki, pedaqoq öz növbəsində bu bilik və bacarıqları düzgün və qərəzsiz qiymətləndirməlidir. B.T. Lixaçev əsərlərində biz estetik tərbiyənin fəaliyyət tərəfinin əhəmiyyətinin vurğulandığını şahidi oluruq.

Onun təbiri ilə desək, "Estetik tərbiyə" - gözəllik qanunlarına görə məqsədyönlü formalaşma prosesidir. Bacarıqlı, yaradıcı aktiv şagird həyatda və sənətdə gözəl, faciəli, komik, çirkin olanı dərk etmək, hiss etmək, qiymətləndirmək, yaşamaq və yaratmaq bacarığına malikdir [6]. Yalnız pedaqoji istiqamətdə estetik və tərbiyəvi təsir göstərmək, uşaqları müxtəlif bədii fəaliyyətlərə cəlb etmək estetikanın dərinədən dərk edilməsini təmin edə bilər. Buraya həm hadisələri, əsl sənəti dərk etmək, reallığın və onun içindəki gözəlliyi görmək, həm də insan şəxsiyyəti faktorları daxildir.

Kiçik yaşlı şagirdlərin zəngin estetik fəaliyyəti prosesində müəllim bir çox bədii və estetik vasitələrə müraciət edə bilər. Onların arasında ən əsasları fərqləndirilir: ətraf mühit, əmək, ünsiyyət, incəsənət, ədəbiyyat, rəsm, musiqi, oyun fəaliyyətləri və s. Bütün bu sadalananlar ümumilikdə estetik tərbiyə sistemi təşkil edir [7]. Yəni estetik tərbiyə bir çox amillərdən asılıdır. Bu sistemin tam şəkildə işləməsi üçün məktəb və ailə birlikdə sisteməlik şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Gözəlliğin qavranılması və dərk edilməsi ilə bağlı olan bədii zövqün formalaşması estetik tərbiyənin məzmununda mühüm rol oynayır. Kiçik yaşlı məktəbliləri incəsənət əsərlərinin gözəlliyini və harmoniyasını dərk etməyə, davranış mədəniyyətini təkmilləşdirməyə və öz dünyagörüşlərini zənginləşdirməyə yönəlik pedaqoqların apardığı işlər bu sahədə qarşıya qoyulan məsələlərin həllində müsbət nəticələr verir. Bu baxımdan, davranışın estetikası yalnız işin təşkili prosesində deyil, həm də icrasında öz əksini tapmalıdır. Kiçik yaşlı şagirdlərin dərslərdən-

kənar vaxtda müxtəlif praktiki fəaliyyətlərə (sınıfdə təmizlik, bitki əkmək, çiçəklər yetişdirmək və s.) cəlb olunması, bu istiqamətdə aparılan əsas praktiki işlərdən birdir [4]. Sınıfdənkənar tərbiyə işi prosesində müəllim şagirdləri bədii yaradıcılığa yönəldir, şagird isə öz növbəsində yaradıcılıq, ədəbiyyat, musiqi və təsviri sənətdə ilk addımlarını atır. Təbii ki, bütün bunlarla yanaşı, estetik anlayış və ideyaların formalaşması sahəsində məktəb daxili təşkil olunmuş yeni dərnək və bölmələr, incəsənət, rəsm sahəsində müxtəlif müsabiqələr, olimpiadalar keçirilməsi şagirdi öz işinə daha da məsuliyyətlə yanaşmağa sövq edir. Bütün bunlar prosesin səmərəliliyinə təsir göstərir. Estetik tərbiyə prosesində uşaqda estetik şüur formalaşır. Estetik şüurun komponentləri kimi əksər pedaqoqlar və psixoloqlar estetik qavrayış, estetik zövqü, estetik ideali, estetik hissi, estetik tələbatı, estetik qiymətləndirmə kimi müvafiq kateqoriyaları şagirdin yaradıcılığa və sənətə münasibət sistemini müəyyənləşdirir. Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, estetik zövq insan üçün normaların, üstünlüklərin müəyyən edildiyi, şəxsi meyar kimi xidmət edən bir predmet kimi başa düşülür. Predmetlərin və ya hadisələrin estetik qiymətləndirilməsi, təbiət hadisələrinin, ictimai həyatın və incəsənətin həqiqətən gözəl, əsl estetik mahiyyətlərini hiss etmək, fərqləndirmək üçün xüsusi təhlil sisteminin formalaşması, hər bir şagirdin fərd olaraq şəxsi inkişafını təmin edir. Bu isə öz növbəsində, məktəbin gələcəkdə cəmiyyətə sağlam və zövqlü vətəndaş yetişdirmək sahəsində qarşısına qoyulan bir çox məsələlərin həlli istiqamətində atılan addımların düzgünlüyünü göstərir. Bilikli və zövqlü şagird- bilikli və zövqlü gələcək deməkdir [2]. Məktəblilərin həyatında önəmli yeri təhsil, ictimai faydalı və gündəlik iş tutur. Burada təbii istək olduqca əhəmiyyətlidir. Əmək prosesi və onun nəticəsində estetik, mənəvi tələbatların ödənilməsi gələcəkdə şagirdi həm əməyə alışdırmış olur, həm də onun estetik düşüncəsinin formalaşmasına yönəlir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmək fəaliyyətində uşaqların estetik zövqü tədricən inkişaf edir. Yəni bu birdəfəlik həllini tapan və bir dəfəyə qiymətləndirilən bir proses deyil. Buna görə pedaqoqdan səbr və anlayış tələb olunur. Əməyin nəticələrinin estetik qiymətləndirilməsi şagirdə zövq verir, onda işləmək həvəsi oyadır. Bütün bunlar isə öz növbəsində şagirdin dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynayır. Deməli, yuxarıda sadalananlar şagirdlərin estetik tərbiyəsinin formalaşmasında öz əksini tapır. Estetik və bədii zövq, onların təcrübə, qiymətləndirmə və qavrayışla əlaqəsi şagirdin tənəyyül və fantaziyasını inkişaf etdirmək vasitəsi kimi çıxış edir [13]. Məktəbin əsas məqsədi estetikə təmin etmək və pedaqoq vasitəsi ilə bunu şagirdə çatdırmaqdır. Şagirdləri sənətin ecəzkar dünyası ilə tanış etmək, ətrafımızdakı dünyanı dərk etmək, onların fəlsəfi yanaşmasını təmin etmək şagirdlərin estetik baxımdan tərbiyəsidir. Şagirdlərin işi ilə sıx əlaqə həm də onların davranışdır. Buna görə də hər bir pedaqoq bu istiqamətdə üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirməlidir. Hər bir şagirdin şüurunu, anlayışını, qavrayışını, diqqətlə nəzərdən keçirməli və düzgün istiqamət verməlidir. Şagirdin davranışının estetikası, şagird haqqında bütöv tam bir fikir formalaşdırır, bir növ onu xarakterizə edir. Məktəbli özü də başa düşür ki, yoldaşlarının və cəmiyyətin mənafeyinə uyğun hərəkət etməlidir [8]. Bütün bu davranışlar yalnız onu xeyrinə və gələcəyinə atılan addımdır. Məktəblilərin ən vacib özünü ifadə vasitəsi onların estetik zövqləridir. Hissiyatla qavranılan bədii obrazların köməyi ilə ətrafdakı reallığı əks etdirən sənət əsərləri və bu kimi obrazlar vasitəsilə şagirdin şüur və hisslərinə təsir göstərən digər amillər vasitəsilə onun fəlsəfi dünyası, bacarıqları, zövqü analiz olunur. İncəsənətin tərbiyəvi əhəmiyyəti özünü iki şəkildə göstərir. Bir tərəfdən insana dərin zövq verir, onu estetik cəhətdən inkişaf etdirir, digər tərəfdən də həyatı dərk etmək üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir. Kiçik yaşlı şagirdlərin estetik tərbiyəsinin formalaşdırılması üzrə iş apararkən müəllim aşağıdakı qərarları verir:

1. uşaqlarda yeni biliklər əldə etmək ehtiyacının formalaşması; şagirdləri cəlb etmək;
2. bədii və yaradıcılıq fəaliyyəti, şagirdləri milli adət-ənənə və mədəniyyətlə tanış etmək;
3. şagirdlərin estetik zövqü, yaradıcılıq qabiliyyətləri, tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşması.

Şagirdlərin yeni biliklər əldə edərək, estetik zövqünün formalaşması və bu istiqamətdə məktəbin apardığı işlər, dərnlər, müsabiqələr, və s. şagirdin təhsil aldığı bütün dövrü əhatə edir və beləliklə, məktəb cəmiyyətə tam formalaşmış bir fərd və ya fədlər buraxır. Heç şübhəsiz ki, hər bir şagirdin bundan sonrakı gələcək həyatında məktəbdə təməli qoyulan baza bilikləri ilə yanaşı estetik tərbiyənin də təsirləri danılmazdır [9].

Şagirdlərin estetik tərbiyəsinin formalaşması prosesində verilən qərarlar bir sıra şərtlərdən asılıdır:

1. keyfiyyət və məlumatın miqdarı;
2. fəaliyyətin təşkili növləri və formaları;
3. şagirdlərin yaşı.

Bu qərarların hər biri şagirdin keyfiyyətli və düzgün məlumatlandırılması, onun seçdiyi bacarıqların düzgün yönləndirilməsi və təbii ki, bu zaman şagirdin hansı yaş kateqoriyasına aid olmasını ön plana çəkir [3]. Bununla belə pedaqogika elmi bir sıra üsullar da təqdim edir. Pedaqoji elmin ən təsirli üsulları aşağıdakılardır:

- estetik qavrayışın inkişafına yönəlmiş inandırma üsulu;
- öyrənmə metodu, praktik hərəkətlərdə inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuş məşqlər vərdişlər və davranışlar;
- yaradıcı və praktik hərəkətləri təşviq edən problemli vəziyyətlər.

Bütün bu sadalanan metodlar şagirdin öz bilik və bacarıqlarından düzgün, keyfiyyətli, səmərəli istifadəsinə, onun öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsinə, estetik zövqünün düzgün formalaşmasına, yönəlmiş addımlardır. Təcrübü olaraq bir çox alimlər tərəfindən sübut olunmuşdur ki, estetik zövqü yüksək olan insanların mühitə adaptasiyası, özünü tapması, məqsədlərinə doğru getməsi prosesləri daha sürətlə baş verir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, kiçik yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi çox mühüm bir faktor olub, bu istiqamətdə aparıcı bir qüvvədir [11].

Estetik tərbiyənin mühüm cəhətlərindən biri də əməyə münasibətdir. Estetik əmək fəaliyyəti ilə yaradılmış müxtəlif əşyaların, gözəlliyi, fəlsəfəsi şagirdin bir növ daxili aləminin təzahürü kimi ortaya çıxır. Adət-ənənəyə uyğun olan və ya digər bayramlar estetik tərbiyənin həyata keçirilməsinə dəyərli töhfə verir (müxtəlif mərasimlərin, adət-ənənələrin, ritualların icrası). Şagirdlərin estetik tərbiyəsi üçün istifadə olunan ədəbi əsərləri öyrənərkən, musiqi dinləyərkən və araşdırarkən müqayisə üsulunun tətbiq olunması bu istiqamətdə obyektiv qiymətləndirməni təmin edir. Həmçinin, şagirdlərə suallar verməklə, uşaqların bu və ya digərində nəyi bəyəndiyini təhlil etmək məqsədi (hansı şəkil və ya musiqi parçası daha yaxşıdır, hansı daha çox zövq oxşadı və s.) ilə onların düzgün qiymətləndirməyə istiqamətlənməsini təmin edir. Uşaqların bütün estetik təcrübələri sinifdə, sinifdən kənar fəaliyyətlərdə, iş prosesində

və gündəlik həyatda gözəllikləri görmək, anlamaq, qiymətləndirmək qabiliyyətini inkişaf etdirirlər. Bununla da, məktəblilərdə həyatın gözəlliklərini görmək təcrübələri inkişaf etdirilir və sənətdə gözəlliyi daha dərinlən dərk etmək bacarığı, müəyyən estetik ideyalar ilkin olaraq formalaşır [5]. Belə ki, tədris prosesində müxtəlif vasitələrlə şagirdlərin estetik zövqlərinin formalaşması həm əxlaqi, həm də estetik şəkildə şəxsiyyətin inkişafı deməkdir.

Estetik tərbiyə bədii zövqün inkişafına, insanın nəcib olmasına yönəldilib. Estetika şəxsiyyətin ahəngdar inkişafını təmin edir, düzgün qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırır. Estetik tərbiyənin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. uşaqlara gözəlliyi görməyi öyrətmək;
2. ədəbiyyat, musiqi, rəssamlıq, teatr sahəsində bədii yaradıcılıqla tanış etmək;
3. incəsənətin bu və ya digər növlərini inkişaf etdirmək.

Estetik və əxlaq arasında da kifayət qədər sıx əlaqə var. Bu əlaqəni düzgün istiqamətləndirmək həm pedaqoqun, həm də ailənin üzərinə düşür. Ailə və məktəb vahid şəkildə fəaliyyət göstərdikdə, bu proses çox müsbət nəticələr verir. Ona görə də məktəblilərə məktəbdə, evdə, cəmiyyətdə, gözəllik görməyi öyrətmək lazımdır. Övladınıza vaxt ayırın, oxuyun və ya istirahət edin, onları sinifdə, evdə, məktəbdə estetik atmosfer yaratmağa cəlb edin. Yalnız bundan sonra estetik tərbiyənin müxtəlif vasitələri tətbiq oluna bilər. Bununla belə, unutmayın ki, şagirdlərin estetik tərbiyəsində mühüm amil təkcə vasitələr deyil, həm də məktəblilərin onların tətbiqinə yaradıcı münasibətidir. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kiçik yaşlı məktəblilərin estetik tərbiyəsi problemi bu gün də mühüm və aktualdır. Estetik tərbiyə yalnız o zaman effektiv olacaq ki, həm tədris prosesində, həm də dərslərdən kənar işlərdə bütün yuxarıda sadalanan proseslər həyata keçirilsin. Bu proses üçün ailə tərbiyəsi, eləcə də müxtəlif fəaliyyət dairələri, teatra səfərlər, konsertlər, kino, ekskursiyalar təşkil olunmalıdır. Dərslərin və sinifdən kənar tədbirlərin nəticəsi olaraq şagirdlərin estetik mədəniyyəti, şagirdlərin ətrafdakı dünyaya fərqli baxmağa, düşünməyə sövq edir. Düşünən şagird isə, sabahın düşünən beyni, bilikli, zövqlü gəncidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayeva V.V., Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsi. M.: Təhsil, 1982,- səh. 250.
2. Borev Yu.B., Estetik tərbiyə. M.: Siyasi ədəbiyyat nəşriyyatı, 1988,- səh.178.
3. Borisov S.V., Estetik dəyərlər və estetik zövq: fəlsəfi aspekt // *Magistra Vitae*. 2003. T 1, № 2(16). səh. 138–141.
4. Dremova A.K., Estetik tərbiyənin əsasları: dərslik / red. - M. : Daha yüksək. məktəb, 1975., -səh. 327.
5. Kudryavtseva M.E., Estetik zövq müasir cəmiyyətdə şəxsiyyət sabitliyinin amili kimi // *Beynəlxalq Tətbiqi və Fundamental Araşdırmalar Jurnalı*. 2014., № 8-1. -səh. 127–129.
6. Lixaçev B.T. Pedaqogika: mühazirə kursu. M. : Prometey, 1993,- səh. 528.
7. Muromtseva O.V., Məktəbdə və universitetdə şəxsiyyətin estetik şüurunun formalaşması / O.V. Muromtseva, N.A. Turanina; Milli Tədqiqat Universiteti BelSU // *Təhsil İntegrasiyası*. - 2012. - № 2. – səh. 51-55.
8. Petrenko N.A., Sergeeva B.V., Musiqi dərslərində kiçik yaşlı məktəblilərin estetik tərbiyəsi // *Elmi almanax*. 2016., № 7-1(21). səh. 295–299.
9. Prasolova E.L., Gözəlliklə vəhdətdə. Məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə şagirdlərin estetik tərbiyəsi. Moskva: Pedaqogika, 1987. – səh. 87.
10. Slasten V.A., Estetik tərbiyə // *Pedaqogika* / red. Yu.K. Babanski. M.: Təhsil, 1988.-səh.199–213.
11. Tolstıx V.İ., Estetik tərbiyə: Orta ixtisas prof.-texniki üçün dərslik. dərs kitabı - M. : Daha yüksək. məktəb, 1979., - səh.288.
12. Vetluqina N.A., Kazakova T.G., Panteleeva G.N. və b., Uşağın mənəvi və estetik tərbiyəsi / - M.: Maarifçilik, 1989. – səh. 79.
13. Zaytseva N.V., Xor ifaçılığı məktəblilərin estetik tərbiyəsinin əsasıdır // *Müasir elm dünyası*. 2013. C. 4, № 4-4,- səh. 34–40.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (journal@beu.edu.az) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

- a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie John Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Application of Information – Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
 11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
 12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University" Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötərzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.
9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötərzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.

Nümunələr:

- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. *"Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions"*, Bakı, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.

10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (journal@beu.edu.az) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısımda yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayevev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomeric and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kitap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "*Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions*", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri;** üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjayev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Appligation of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *"Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision"*, Baki,01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.

